

Wilma A. Dunaway

A FÉLPROLETÁR HÁZTARTÁS A MODERN VILÁGRENDSZER *LONGUE DURÉE*-JE FOLYAMÁN*

* Eredeti tanulmány: Dunaway, Wilma A. (2012): The Semiproletarian Household Over the Longue Durée of the Modern World-System. In: *The Longue Duree and World-Systems Analysis*. Szerk.: Lee, Richard E. SUNY Press.

Wilma A. Dunaway a Fernand Braudel Központ Háztartások, Munkaerő és Világgazdaság kutatócsoportjához, továbbá ahhoz a vilárendszer-elemző hagyományhoz köthető kutató, amelyben Wallerstein korai történeti munkáit ért kritikák hatására a háztartásnak olyan koncepciója kristályosodott ki, amely hozzásegít a vilárendszer-szintű felhalmozási folyamatok megragadásához. Az e tanulmányban is megjelenő háztartás-koncepció szerint a háztartás a munkaerő-reprodukció alapvető helyszíne, mely különböző munkaformákat ötvöz, és amely a különböző munkaformák közötti hierarchiák fenntartásával integrálódik a tőkés vilárendszerbe. Ezeknek a hierarchiáknak a fenntartásával teszi lehetővé a tőkésék számára, hogy többletet vonjanak ki a háztartásokból, illetve, hogy láthatatlanná tegyék a nők reprodukív vagy informális termelő munkáját. Dunaway e tanulmányában szisztematikusan bemutatja, hogy a tőkésék hogyan vonnak ki többletet a háztartásokból.

Csak alulról – a legaljáról – látható egészként az egész.

— Smith et al. 1984: 146

Mi köze a kapitalizmusnak „a létra alján elhelyezkedő szerény életekhez?” – tette fel a kérdést Fernand Braudel (1973: 28–29, 445). „Minden” – válaszolta aztán – mivel a kapitalizmus „beolvasztja őket a játékába”. Braudel szerint a történelem „tájképek sorozata”, amelyek az emberi létezés két fő szintjéből állnak: egyrészt a nagy történelmi eseményekből, másrészt a „földszintből és az első emeletből”, amely „a mindennapi élet képeiben” lelhető fel (1981, 1: 559, 29). Braudel mellett érvelt, hogy a történész feladata a felső és az alsó szintek közötti dialektikus összjáték feltárása (1979: 16, 28–29). Ugyanakkor nehezményezte, hogy az alsó szintet túl sokszor hagyják figyelmen kívül, így a mindennapi élet „a történettudomány nagy hiányossága”. Azt állította, hogy nem érthetjük meg a történelem legösszettebb rétegét – a gazdaságot – anélkül, hogy megvizsgálnánk, hogy az emberek mindennapi életének etnografikus részletei hogyan fonódnak vele össze. Bár a gazdaságot úgy képzelte el, mint ami rendszeresen megújul, tartotta magát ahhoz, hogy a mindennapi élet egy „stagnáló történelem” óriási kiterjedésű rétege, amelyben a szegények életkörülményeinek deprivációja olyan apró részletekben alakul, hogy változatlanak tetszik. Braudel szerint a kapitalizmus *longue durée*-jét, „a szegények nagyléptékű inerciája” jellemzi, és múltjuk olyan történelem, amely önmagát ismétli, és folyamatosan megújuló ciklusokban működik (1981, 1: 318; 1980: 3, 31, 33).

Ahelyett, hogy drámai vagy hirtelen történelmi változásokat keresett volna, Braudel ragaszkodott ahhoz, hogy „a jelen és a múlt közötti finom, gyakran láthatatlan folyamatoságok feltárására kell törekednünk”, amelyek egy évszázad vagy ennél is hosszabb időszak

alatt történnek. Ha a kapitalista történelem *longue durée*-jét elemezzük, meggyőződése szerint fel fogunk fedezni „olyan évszázadokat, amelyekben van valami közös”, mivel „hosszú távon van egyfajta »horizontalitása« az időnek”. Amellett érvel, hogy a kapitalizmus bizonyos struktúrái „végtelen számú generáció számára válnak stabil elemmé: a történelem útjába állnak, akadályozzák áramlását és azzal, hogy akadályozzák, alakítják is”. Az ilyen struktúrák még akkor is kitartanak, amikor „ezernyi fordulat és törés változtatja át teljesen a világ felszínét” (1980: 172). A 16. század óta a félproletár háztartás egy ilyenfajta reziliens struktúra. Meggyőződésem, hogy nem tudjuk megragadni a kapitalista világrendszer történelmét anélkül, hogy láthatóvá ne tennénk a félproletár háztartás törekeny intézményének működését, amely mindig is ellátta a világ népességének túlnyomó többségét. Mivel vissza- és előrefelé is számos generáción átívelnek, egy évszázadot vagy annál többet is átszelve (Dickinson 1995: 19), e háztartások döbbenetes mértékű hasonlóságot mutatnak időben. Ezen kívül konzisztens mintázatokat lehet felfedezni egymástól nagyon különböző kultúrák és társadalmak között is.

„TÖRTÉNETI STAGNÁLÁS”: A FÉLPROLETÁR HÁZTARTÁSOK ÉLETKÖRÜLMÉNYEI

Hadd emeljek ki két szemléletes indikátort Braudel „történeti inerciájának” (1981, 1: 33) szemléltetésére. A kapitalizmus első háromszáz éve alatt az európaiak és ázsiaiak többségének otthonát a döngölt földpadló és a rossz közegészségügyi viszonyok jellemezték. A 18. és 19. század folyamán a földpadló továbbra is parazitákat és tartós megbetegedéseket okozó penészeket terjesztett, továbbá nedves hideget árasztott az európai, ázsiai és amerikai szegényekre. A gyarmatosított területeken a szegény fehér telepések, a rabslógák és az óslakos népek közösséget érezhettek az egyszobás falusi hajlékaikhoz tartozó hasonló földpadlóik révén (Dunaway 2008: 196–199). A kapitalizmus első évszázadához hasonlóan a modern világrendszer negyedik évszázadának háztartásai is a súlyosan nem megfelelő, ismétlődően járványokhoz vezető egészségügyi körülmények kockázatának voltak kitéve (Snowden 1995; Dunaway 2003). Ma világszerte a háztartások többségében a kisgyerekek továbbra is földpadlón másznak, tanulnak járni, majd betegednek meg. E földpadlók többsége nyomornegyedekben lévő kunyhók, illetve túlszűfolt falusi viskók aljából szolgál, amelyek biztonságos ivóvizet nélkülöző, vagy a haszonállatoktól nem elkülönítetten élő közösségekben találhatóak (UN-HABITAT 2003). A tizenhatodik századhoz hasonlóan a szegény országok jelenlegi népességének kevesebb, mint a fele él közegészségügyileg megfelelő körülmények között (UNICEF 2007: 24).

Három széles témakört járok körül, hogy megbecsüljem, milyen mértékben mutatják a félproletár háztartások „azokat a generációkon átívelő közös jellemzőket”, amelyeket Braudel megjósolt (1981, 1: 33; 1980: 172). Először megvizsgálom, hogy a proletarizáció és háziasszonyosodás (*housewifization*) ellentétes folyamatai hogyan formálták dialektikusan e háztartásokat. Másodszor leírom azokat a mechanizmusokat, amelyeken keresztül a tőkék többletet vonnak ki és költségeket helyeznek ki ezekből a háztartásokból. Harmadszor megvizsgálom azokat a méltánytalan belső dinamikákat, amelyeken keresztül ezek a háztartások megpróbálnak túlélni.

Bár a félproletárok kis százaléka mindig is gazdagabb országokban létezett, a szegény országok háztartásaira fókuszálok, ahol e munkások többsége összpontosul. A történeti részletesség és a kortárs összehasonlítások érdekében 289 esettanulmányra hagytam, amelyek társadalmak és kultúrák széles és változatos körére terjednek ki. A világrendszer-elemzők már több mint negyven éve tanulmányozzák a félproletár háztartás és a szexizmus területét (Arrighi 1967; Wallerstein and Martin 1979; Wallerstein 1983). Kezdeti szakaszában ez a kutatás e korai elemzésekre, valamint az 1980-as években a *Fernand Braudel Központ Háztartások, Munkaerő és Világgazdaság* kutatócsoportjában aktívan tevékenykedő oktatókutatók és doktori hallgatók publikált munkáira támaszkodott. Ugyanakkor számos tekintetben megpróbálom újraértelmezni és kiterjeszteni ezeket a korai konceptualizációkat.

A KAPITALIZMUS SZIÁMI IKREI: PROLETARIZÁCIÓ ÉS HÁZIASSZONYOSODÁS

A nemzetközi fejlesztés szervezetei (ENSZ 1999), a radikális feministák (pl. von Werlhof 1984) és a világrendszer-elemzők (pl. Smith et al. 1984: 131–147) között széleskörű konszenzus van arról, hogy a világ munkásainak túlnyomó többsége soha nem proletarizálódott teljesen. A mainstream értelmezés szerint a világ nem bérmunkát végző munkásai „felesleges népesség”, akik nem tudnak eléggé helytállni ahhoz, hogy sikeresek legyenek a kapitalista rendszerben (Smith et al. 1984: 145). Ezzel szemben Immanuel Wallerstein amellett érvel, hogy azért van annyi nem bérmunkát végző munkás a világon, mert a proletarizáció redukálja a profitot a kapitalista világrendszerben (1983: 23, 36, 91). Következésképpen a „bérmunka partikularitása” történeti ismérve a modern világrendszernek (McGuire et al. 1986), és „a háztartások soha nem alakultak teljesen át úgy, hogy kizárólag a bérmunka díjazási mechanizmusára támaszkodjanak” (Stauth 1983: 289). Egyszerűen fogalmazva a teljes proletarizáció túlságosan költséges a tőkék számára, mivel a munkások teljes bérmunkába való integrálása „a tőkére helyezi munkaereje újratermelésének súlyát” (Broad 1991: 566). Valójában a nem bérmunka jellegű munkának sokkal

gyorsabban és konzisztensebben jelentek meg új formái annál, mint ahogyan a munkások a bérmunka rendszerbe integrálódtak (Hopkins és Wallerstein 1987: 773).

A KAPITALISTA CÉL: A FÉLPROLETÁR HÁZTARTÁS

A tőkések valóban mindeddig szorgalmazták a félproletár háztartások folyamatos fennmaradását, amely lehetővé teszi a „lehető legalacsonyabb bért” (Wallerstein 1983: 15), valamint a „bérek nélkül dolgozó termelők” kiszákmányolását (von Werlhof 1985: 15). A 16. század óta (Smith 1989) a bérek csak egy részét fedezik a munkaerő ellátásához és újratermeléséhez szükséges költségeknek (Dickinson 1995). A munkások következőképpen arra kényszerültek, hogy a nem bérjellegű jövedelemtől és erőforrásoktól függjenek (Smith és Wallerstein 1992: 254, 262). Claudia von Werlhof szerint „ezek a nem bérjellegű munkaformák a kapitalista világrendszer sajátos kényszereinek termékei (...) [E]zek az informálisan szerveződő relációk nem valami prekapitalista múlt továbbélését jelentik, és nem is csupán a nők alárendelésének egy módját (...) A nem bérjellegű munka a modern világrendszer tekintetében nem kevésbé »kapitalista«, mint a legfejlettebb robotizált üzemben végzett munka” (1983: 321). Egyrészt a kapitalizmusnak mindig is szüksége volt „a kis termelőkre, akiknek a munkaereje nem »hasznosul teljesen« és akik rendelkezésre állnak olcsó munkásokként” (von Werlhof 1983: 338). Másrészt a bérmunkások „csak marginálisan vagy csak részben proletarizálódnak, mivel életciklusuk folyamán a családjuk fenntartásához szükséges javak túlnyomó része a bérmunkán kívülről származik” (Arrighi és Saul 1968: 149).

A HÁZIASSZONYOSODÁS ELLENIRÁNYÚ FOLYAMATA

Azzal egy időben, hogy a kapitalizmus a *proletarizáció* irányába halad, a rendszer a bérmunkások létrehozását a *háziasszonyosodás* folyamatán keresztül ellensúlyozza. Mivel a láthatatlan háztartási munka a kapitalizmus strukturális szükséglete, a háziasszonyosodás az a folyamat, amelyen keresztül a tőkések elrejtik a tőkefelhalmozáshoz történő nem bérmunka és nem pénzjellegű hozzájárulást (von Werlhof 1983: 356). A valóságban a bérmunkás és a háziasszony a kapitalista termelés kontinuumának két pólusát alkotják. „Csak úgy folytatódhat a nők munkájának kétszeres kiszákmányolása, ha kívül maradnak a formális szektoron és társadalmilag háziasszonyként definiálódnak”, érvel Maria Mies (1981: 500). „A nők integrálása (...) a kapitalista felhalmozás világrendszerébe nem változtatta őket át szabad bérmunkásokká, és nem is fogja. Pontosan ez a tény – szabad bérmunkás helyett háziasszony mivoltuk – teszi lehetővé a tőkefelhalmozást.” Ennek

eredményképpen a bérmunka és a háziasszony parazita-jellegű viszonya alkotja „minden kapitalista termelési viszony alapját” (Smith et al. 1984: 140, 266).

Nem csoda tehát, hogy a proletarizáció lassan haladt és a világ népességének csak kis hányadát érintette eddig. Ehelyett a tipikus kapitalista munkás „a marginalizált, háziasszonyosodott, nem szabad munkás, akik nagyrészt nők” (Mies 1986: 116). Azáltal, hogy a háztartások fenntartását és újratermelését a kapitalista termelési költségek során kívül helyezi (von Werlhof 1985: 19), a háziasszonyosodás indokolttá teszi az alacsony béreket és láthatatlanná, valamint egyenlőtlenül megfizetetté teszi a világ munkájának nagy részét (Chang 1995). „A nők az optimális munkaerő, mivel mára univerzálisan »háziasszonyként«, és nem munkásként definiálják őket.” A munkájuk „elrejtve” és megfizetetlenül marad, akár a háztartási fogyasztásra, akár a piacra irányul, akár az informális szektorba ágyazódik, ahol alacsonyan árazódik be (Mies 1986: 116). A háziasszonyosodás, egyrészt, olyan mértékben volt a kapitalizmus funkcionális feltétele, hogy a modern világrendszerben a háztartási munka – és nem a bérmunka – volt a domináns (Smith et al. 1984: 141). Másrészt, a háziasszonyosodás „a piac nagy »Másik«-ja” (Dalla Costa és Dalla Costa 1999: 154), mivel a kapitalizmus „láthatatlanná tévő fátylat” helyez a háztartási munkára, különöse a nőkére (Blumberg 1979: 448). Valóban, „minden kapitalista élet egészének titka”, hogy a nem bérjellegű munka nyújtja annak a többletnek a jelentős részét, amelyet a tőkés felhalmoznak (Dalla Costa és Dalla Costa 1999: 176).

HOGYAN VONNAK KI TÖBBLETET A TŐKÉSEK A HÁZTARTÁSOKBÓL?

A bérmunka és a háziasszonyosodás közötti parazita-jellegű kapcsolatnak köszönhetően a világ munkásainak többsége félproletár háztartásokba szorul, ahol a tőkés könnyebben zsákmányolják ki a munkásokat (Dalla Costa és Dalla Costa 1999: 176). Ezek a háztartások voltaképpen a „humántőke-felhalmozás” helyszínei, mivel ezek termelik ki a jövőbeli munkaerő-kínálatot és hajtják végre azokat a befektetéseket a túlélés szükségletei és az oktatás, illetve az egészség terén, amelyek ahhoz szükségesek, hogy a munkaerő életciklusa folyamán fennmaradjon (Terleckyj 1975: 230–31). E háztartások azonban egy további alapvető funkciót is betöltenek a kapitalizmus számára. Sokmillió strukturális egységet jelenítenek, amelyek lehetővé teszik annak elfedését, hogy a tőkés szisztematikusan vonnak ki többletet a munkásoktól és a nőktől. Mivel a tőkés többletet vonnak ki a háztartásokból, a fogyasztók sohasem fizetik ki semmilyen árucikknek a teljes költségét. Ha a tőkés megtérítenék a háztartások teljes rejtett hozzájárulását, kihelyezett költségeit és fizetetlen munkáját, ez olyan magasra vinné fel az árakat, hogy a legtöbb árucikk nem lenne versenyképes

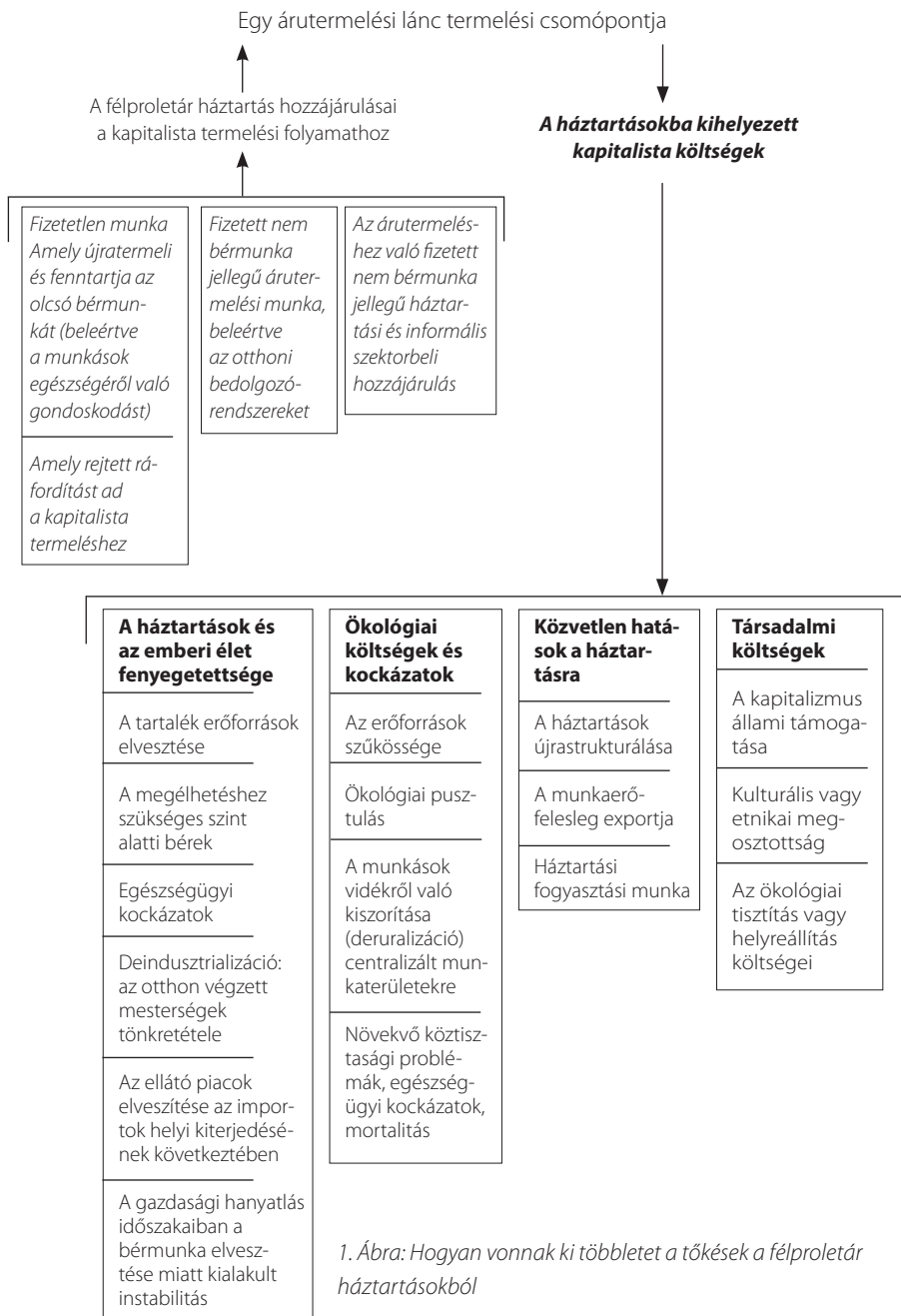
a világgazdaságban. Makro-strukturális szinten az árutermelési lánc az a globális mechanizmus, amelyen keresztül többlet vonható ki a háztartásokból (Dunaway 2001).

A HÁZTARTÁS REJTETT HOZZÁJÁRULÁSA A KAPITALISTA ÁRUTERMELÉSHEZ

Az árutermelési lánc nem csupán térbeli pontok hosszú sora, amelyeken egy piacképes termék előállítása érdekében mechanikus folyamatok zajlanak. Mivel egyenlőtlen cserék egymást követő rétegeiből áll, az árutermelési lánc csomópontok egymással összekapcsolódó hálózata, amelyeken a munkásokat közvetlen és közvetett módokon zsákmányolják ki a többlet kivonása érdekében. Sőt, valójában az árutermelési láncon belül minden csere egyenlőtlen, hiszen a termelőeszközök (beleértve a természeti erőforrásokat) eloszlása polarizált, nemcsak a csomópontok között, de minden egyes csomóponton belül (Dunaway 2001). Ahogyan az 1. ábrán látható, az árutermelési lánc számos strukturális lehetőséget nyújt a háztartásokból való többlet kivonására a következő módokon:

- Fizetetlen reprodukció és a munkaerő fenntartása
- Fizetetlen háztartási munka, amely kapitalista árucikk előállításához járul hozzá
- Alulfizetett háztartási és informális szektorbeli termelés, amely árutermelési láncokba integrálódik
- Bedolgozórendszerek
- Alacsonyabb csomópontokon elhelyezkedő háztartások által előállított többlet kivonása magasabb csomópontokon.

Fizetetlen reprodukív munka. Az árutermelési láncokhoz történő rejtett hozzájárulás első szintje a nőknek az új munkások újratermelésére és fenntartására szolgáló biológiai képességén keresztül történik. Történetileg a kapitalizmus a gazdaság látható és láthatatlan szektorra való felosztását idézte elő (Mies 1986: 100–10) annak érdekében, hogy magába tudja olvasztani a fizetetlen háztartási munka által termelt rejtett értéket. A formális gazdaságba csak az került, aminek a piacon értéke van, míg a háztartások termeléséhez és fenntartásához szükséges munka „nem-munkaként” értelmeződött újra. Az a munka pedig, amellyel a kapitalista munkahelyen vagy a piacon pénzt lehet keresni, „produktívként” definiálódott. Ezzel együtt a háztartáson belüli munka leértékelődött, azon a mítoszon keresztül, hogy az nem állít elő kisajátítható többletet (Secombe [1974] 2018: 33; Wallerstein 1983: 24). Bár nem a piacon árazódik be, a házimunkának gazdasági értéke van, és nem bérmunka jellegéből adódóan nagymértékben nyereséges is. A háziasszony fizetetlen munkája, a bérmunkában testesül meg, és közvetlen hozzájárulás a termeléshez.

A háziasszonynak nem kell eladnia a munkáját a tőkésnek ahhoz, hogy az gazdasági többletet generáljon. Először a férjjel cseréli el részleges létfenntartásért, ami aztán a férj munkájában jelenik meg létfenntartási elemként, a tőke számára ingyen rendelkezésre állva (Boydston 1986: 21–22). Emiatt a nemproletarizált munka elengedhetetlen a kapitalizmus számára, mivel az eredményezi a legmagasabb profitot, amikor a munka nem bérmunka jellegű formái támogatják a proletárok béreit (Wallerstein 1976: 279). A félproletár háztartásokban a béreket „a háztartási reprodukció szintje alá lehet csökkenteni, mivel a háztartás kiegészíti ezt a jövedelmet más jövedelemtermelő tevékenységekkel” (Wallerstein 1995: 5–6).

A kapitalista árutermeléshez való fizetetlen hozzájárulás. A rejtett hozzájárulások második szintje az olyan fizetetlen háztartási munkát jelenti, amely az otthoni kapitalista árutermeléshez járul hozzá. Kritikával illetem azt a nyugati feminista (pl. Mattheaei 1982) állítást, hogy a háztartás és a kapitalista vállalkozás két különálló szféra. E forgatókönyv szerint a háztartás elvileg a háztartási tevékenységek női szférája, míg a termelő folyamat a férfiak dominálta kapitalista szférába van kiszervezve. A nők otthoni munkáját „a munka piac előtti formájaként” írják le, amely szerint a háztartás soha nem vesz részt olyan jövedelemszerző tevékenységekben, amelyek nyilvánosan jelennek meg a piacon. E kettős tipológiában a háztartás a nők fizetetlen és a férfiak fizetett munkájára hagyatkozik, így ez a konceptualizáció a munkaerő fizetetlen reprodukcióján, illetve a háztartás fenntartásán kívül minden háztartási munkát figyelmen kívül hagy. A valóságban a félproletár háztartás a termelés színtere, ahol a tagok egyidejűleg termelnek használati értéket és csereértéket (Blumberg 1979). Minthogy a kapitalizmust egyidejűleg támogatták reproduktív munkával és fizetetlen piacra irányuló munkával, a háztartások voltak „a felhalmozás pillérei” a világrendszer történetében (Smith et al. 1984). A nők és a lányok például nagyobb valószínűséggel végeznek fizetetlen munkát családi vállalkozásokban vagy mezőgazdaságban (ENSZ 2003: 109–127). A mezőgazdasági háztartásokban például a nők munkája rejtve marad a kivitelre élelmiszert termelő felnőtt férfiaké mögött (Mies et al. 1988; Dunaway 1995). Gyakorlatilag minden feleségtől és a gyerekek nagy részétől elvárás, hogy segítőként munkával járuljanak hozzá a férj piacorientált termeléséhez, de a „családi munka” sem gazdaságilag nem értékelt, sem társadalmilag nem elismert (Boydston 1986: 9).

A kapitalista árutermeléshez való alulfizetett hozzájárulás. A rejtett hozzájárulások harmadik szintjéről akkor van szó, amikor a háztartások és a nők alacsony fizetséget kapnak a kapitalista termelési folyamathoz való nem bérmunka jellegű hozzájárulásukért. A tőkésnek nem csupán a fizetetlen háztartási munkán keresztül vonnak ki többletet, mivel a háztartáson belül végzett fizetett munka szintén leértékelődik és láthatatlanná válik. Ha kevés figyelmet

fordítunk azokra a bérmunkásokra és nem-bérmunkásokra, akik *közvetlenül* vesznek részt az áru előállításában, három típusú rejtett munkabeli hozzájárulást hagyhatunk figyelmen kívül. Az informális gazdaságon vagy az illegális szektorokon keresztül a háztartási ellátási tartalék közvetlen és közvetett módon is beáramolhat a termelési folyamatba (Dunaway 2008). Az informális szektor olcsóbb árukat nyújt a kapitalista munkások számára, és az informális árucikkek és szolgáltatások rutinszerűen integrálódnak a kapitalista árutermelési láncokba (Portes 1983). A periféria régióiban a nők és a gyerekek háztartásalapú hozzájárulása az árutermelési láncokhoz – ide tartozik az ökológiai erőforrások összegyűjtése és a hulladékból az újrahasznosítható dolgok összeszedése – a piaci ár alatt árazódik be (Mies 1986; Dunaway és Macabuac 2007). A nem bérmunkás háztartási munkások lokálisan és globálisan is élelmiszerral, nyersanyaggal és egyéb hozzájárulásokkal látják el a kapitalista termelési folyamatot (Dunaway 1996). Noha háztartásalapú munkájuk piaci árucikkek előállítására, illetve az exporttermelési folyamat számára informális szektorbeli hozzájárulásra irányul, e hozzájárulás a piaci alatti szinteken árazódik be (Mies 1981).

Bedolgozórendszerek. A rejtett hozzájárulások negyedik szintje az, amelyben a munkások olyan termékek és szolgáltatások otthoni előállításában vesznek részt, amelyek az árutermelési láncokba integráltak. Ilyen bedolgozórendszerek a 16. század óta tartós jellemzői a kapitalizmusnak (Braudel 1981, 2: 298–299), és „a feminizáció kulcsfontosságú dimenziója strukturális jellegűnek” (Tabak és Crichlow 2000: 66). A kapitalizmus *longue durée*-je folyamán a nők darabbéres munkát végeztek háziipari és bedolgozórendszerekben keresztül (Littlefield és Reynolds 1990; Dunaway 1994, 2008). A szegény országokban az iparágak a nem-bérmunkásokat közvetlenül integrálják az árutermelési láncokba alkalmi jellegű munkán és egyéb otthon végzett szerződéses munkákon keresztül (Smith et al. 1984, Beneria és Roldan 1987; Ward 1990).

Azáltal, hogy bedolgozórendszereket alkalmaznak, a tőkés korábbi termelési formákhoz tudnak visszatérni, amelyek olcsó nem bérjellegű munkákon, valamint olyan olcsó anyagi hozzájárulásokon alapulnak, amelyeket a háztartások szolgáltatnak (Portes 1983: 171). A nem bérjellegű munkának e formái a mai korban is általánosak a világ minden részén (Mies 1981; Nash és Fernandez-Kelly 1983; Beneria és Roldan 1987). E kizsákmányoló mechanizmusokon keresztül a tőkés a termelés költségének jelentős részét helyezik ki a háztartásokra oly módon, hogy messze a gyári munkásoknak fizetett bér alatti szinten fizetnek. A háztartások viselik a munkások ellátásának, a fizetetlen gyerekek integrálásának, a felszerelésnek, az elektromosságnak és a kiegészítő termékeknek és szolgáltatásoknak a költségeit, valamint az ökológiai károkozással kapcsolatos minden nyilvános elszámoltathatóságot is. Sok ázsiai nő „háziasszonyosodott” (Mies 1986) annak érdekében, hogy alacsonyán fizető darabbér-szerződéseken keresztül integrálódva hozzájáruljon a textil

árutermelési láncokhoz (Mies 1981). Az árutermelési láncokhoz való munkabeli hozzájárulásuk jelentősége ellenére az otthon dolgozók nyilvánosan láthatatlanok, mivel nem tartják őket számon sem a nemzeti statisztikákban, sem a bérmunka jellegű munkaerő részeként (Beneria és Roldan 1987).

Az alacsonyabb csomóponton termelt többlet kivonása magasabb csomópontokon. A rejtett hozzájárulások ötödik szintjéről akkor beszélhetünk, amikor az árutermelési lánc egy alacsonyabb csomópontján lévő nők támogatnak magasabb csomóponton elhelyezkedő háztartásokat, munkásokat vagy fogyasztókat. Gyakorlatilag az árutermelési lánc egy olyan hálózatot strukturál, amelyben a magasabb csomópontokon elhelyezkedő fogyasztó és dolgozó háztartások hasznot húznak az alacsonyabb csomópontokon lévő háztartások kiszákmányolásából. Például a Fülöp-szigetéről garnélarakot exportáló árutermelési láncon keresztül a tőkésék nem-bérmunkás termelőket szákmányolnak ki annak érdekében, hogy élelmet exportáljanak a centrumbeli munkásosztály részére. Ebben a kontextusban az alacsony bérek, az alultápláltság, valamint a fülöp-szigeteki létfenntartásért halászatot végző háztartások lepusztított ökoszisztémája az, ami alacsonyan tartja a garnélarák globális árát, lehetővé téve, hogy a távoli fogyasztó a termelés valódi költségeit elkerülve alacsony árat fizessen ezért a luxusélelmiszerért. Miközben a távoli halászfleléség és a gyermekei nélkülözik az elengedhetetlen fehérjét és vasat, a japán munkásosztálybeli háziasszony jóllakatja gyermekeit azokból a rejtett fülöp-szigeteki áldozatokból, amelyekért nem fizet (Dunaway és Macabuac 2007).

HOGYAN HELYEZIK KI A TŐKÉSEK A KÖLTSÉGEKET A HÁZTARTÁSOKRA

E rejtett félproletár hozzájárulásokon felül a tőkésék a termelési költségeknek a háztartásokra és az őket ellátó ökoszisztémákra való kihelyezésével maximalizálják a profitot. Valójában a tőkésék az árutermelés tényleges költségének legnagyobb részét kihelyezik. „A kihelyezett költségek azok a láthatatlan és ki nem fizetett számlák, amelyek az egyenlőtlen csere további komponensei. A kapitalizmus normális működésének velejárói, és minden árutermelési lánc minden egyes csomópontján/kapcsolatánál megtalálhatók” (Wallerstein 1995). A *longue durée* folyamán a háztartások hat szinten szívták fel az árutermelési láncokból a termelési és terjesztési költségeket (ld. 1. ábra):

- A bérmunkások reprodukciója, fenntartása és az egészségükről való gondoskodás
- A háztartásokat és a túlélést érintő fenyegetettség

- A háztartások újrastrukturálása, hogy reagáljanak a kapitalista változásokra és a gazdasági válságra
- A munkaeerő-felesleg exportja
- A kapitalista termékek fogyasztására irányuló háztartási munka
- A nők és lányok által viselt nagyobb kockázat.

A bérmunka költségei. A legalapvetőbb szinten a kapitalizmusnak a nőket „a kizsákmányolás láncának legutolsó láncszemeivé” változtatja, „fizetetlen munkájuk révén lehetővé téve a munkaeerő reprodukcióját” (Mies et al. 1988: 29). Így a kapitalizmus az anyákra helyezi ki a munkások egymást követő generációinak megszülésével és felnevelésével járó költségeket.¹ A kapitalizmus azonban, annak ellenére, hogy e természetes női hozzájárulástól függ, a gazdasági szférán kívül helyezte a gyerekeknevelést (Sen 1980: 82). Továbbá a háztartás az a helyszín, ahol a nők fizetetlen munkát végeznek a háztartás bérmunkás tagjai számára. Annak érdekében, hogy előállítsák, ami a család túléléséhez szükséges, a nők a formális kapitalista struktúrákon kívüli „árnyékmunkát” végeznek (von Werlhof 1985). A háziasszony ugyanakkor nem egyszerűen haszonértéket hoz létre. Ellenkezőleg, „a háziasszony produktivitása a (férfi) bérmunkás produktivitásának előfeltétele.” Ily módon a háziasszony munkája „nem áll kívül az értéktöbblet-termelésen”, hanem „a kapitalista felhalmozás folyamatának bázisa” (Mies 1986: 31).

A túlélést érintő fenyegetettség. A kihelyezett költségek második kategóriája a háztartás túlélését érintő fenyegetettségek közül áll. A *longue durée* folyamán a kapitalizmus a háztartások alapvető túlélési szükségleteihez szükséges erőforrások krónikus szűkösségét generálta. A kapitalizmus „mindig is fenntarthatatlan volt, mivel kezdetektől fogva és ma is pusztítást és éhezést vetít előre az emberiség egyre nagyobb része számára” (Dalla Costa és Dalla Costa 1999: 17). Bár a kapitalizmus nem képes növekedni a világ háztartásainak kizsákmányolásából származó profit nélkül, a modern világrendszer fenyegeti ezek túlélését azért, hogy a világ vagyonát és erőforrásait nagyon kevés kézben összpontosítja. A félproletár munka szuper-kizsákmányolásán keresztül a tőkés, „olyan sokat” sajátítanak ki, „a munkások munkájának gyümölcséből, hogy a munkások nem tudják eltartani magukat vagy újratermelni munkaeerőjüket” (Frank 1981: 87). Emellett a szegény országokban a tőkés vállalkozások a munkásoknak egy kisebbségét célozzák, miközben, „a többséget megakadályozzák abban, hogy belépjenek az exportorientált gazdaságpolitikák által támogatott foglalkozási résekbe.” Ennek eredményeképpen „a munkások életük korábbi pontjain elhagyják a bérmunka jellegű foglalkozásokat és az önfoglalkoztatást, és korábban és

¹ A legdrágább kihelyezett költségeket talán a kapitalista munkák végzése közben megsérült munkások orvosi kezelése és ápolása jelentik.

fiatalabban válnak eldobhatóvá, mint a múltban” (de la Rocha 2001: 92, 88). Ezen felül a kapitalista árutermelési láncok importokkal váltják fel a háztartási kézművesseget, valamint a helyi fogyasztási cikket nagy arányban fogják be exporttermelésre.

A tőkésék a háztartás ellátásához létfontosságú földet és természetes erőforrásokat is kisajátítják és lepusztítják. A modern világrendszer minden történelmi időszakában a csökkenő biodiverzitás és az édesvíz válsága jellemezte. Az ipar által generált globális felmelegedés tengersizemeléshez és a periféria elsvatagosodásához vezetett. A kapitalista mezőgazdaság olyan nagymértékben pusztította a világ termőtalaját, hogy a megművelhető föld aránya kritikus szintre csökkent (Goldfrank et al. 1999). Mivel a mezőgazdasági termelés növekvő mértékben integrálódott a világ árutermelési láncába, az önellátás az élelmiszer terén meredeken csökkent a szegény országokban. A periféria országai ma a helyi fogyasztáshoz szükséges élelmiszer kétharmadát vagy még nagyobb hányadát importálják, ami magasabbra emeli az alapvető túlélés szükségleteinek árát, mint amit a szegények megengedhetnek maguknak (Spielloch 2000). A kapitalizmus *longue durée*-je folyamán a szegények soha nem részesültek igazságosan a világ élelmiszerkészletéből (Braudel 1981, 1: 104–180). 1990 óta emelkedett az éhező és alultáplált emberek aránya a világon, és a fejenkénti kalóriabevitel egyenletesen csökkent a szegény országokban (Patnaik 2008).

A háztartások határainak újrastrukturálása. A kihelyezett költségek harmadik kategóriája annak az eredménye, amikor a háztartások határai és belső dinamikái újrastrukturálására kényszerülnek annak érdekében, hogy ellenálljanak a kapitalista változásoknak. A kapitalizmus *longue durée*-je folyamán a háztartások ismétlődően „újradefiniálódtak és újraformálódtak annak a vonzásnak és taszításnak a részeként, amely a világméretű felhalmozást alkotja” (McGuire et al. 1986). Következésképpen egy adott földrajzi terület kapitalista inkorporációja hatásainak mérsékléséhez szükség van a háztartások újrastrukturálására (Wallerstein 1983: 39), annak érdekében, hogy ellensúlyozzák egy adott területen a kapitalizmus kiszélesedését és elmélyülését, vagy azért, hogy a világgazdaság gazdasági ciklusaihoz alkalmazkodjanak (Smith és Wallerstein 1992: 19–21). Még abban az esetben is, amikor a kapitalista államok a proletarizáció felgyorsítását célzó szakpolitikákat vezettek be, a munkások túlnyomó hányada marginalizált maradt a bér-munka jellegű foglalkozásokkal szemben (Arrighi 1970; Munslow és Finch 1984: 121–147). Ennek eredményeképpen a háztartások ismétlődően az összetételük megváltoztatására kényszerültek a kapitalizmus okozta növekvő nyomorra adott válaszként (Korzeniewicz és Smith 1996: 133–150).

A munkaerő-felesleg exportja. A kihelyezett költségek negyedik kategóriája a háztartások szétszakításából származik, melyet a munkaerőfelesleg exportja okoz. A tőkés a modern világrendszer minden egyes évszázadában destabilizálták a háztartásokat oly módon, hogy a munkaerő vándorlásával tagokat vontak el tőlük (Boss 1993; Gisbert et al. 1994), beleértve ebbe a rabszolgakereskedelmet (Dunaway 2003). Az államok annak érdekében, hogy olcsó munkásokat biztosítsanak a foglalkoztatóknak, a történelem során gyerekeket emeltek ki a félproletár háztartásokból és szegődtek tanoncként vagyonos munkáltatókhoz (Dunaway 2008). Annak érdekében, hogy a kapitalista munkaerőt a városokba koncentrálják, a tőkés minden történelmi időszakban elnéptelentették a vidéki területeket, gyengítve ezzel létfenntartó kapacitásukat (Goldfrank et al. 1999). Az 1970-es évektől kezdve a nők reprodukív munkája olyan módon strukturálódott és oszlott el újra nemzetközi szinten, hogy a centrumbeli háztartási „gondoskodó” munka a periférián élő nőkre háruljon, amit jól mutat a házcseledek jelenlegi transznacionális vándorlása, a nemzetközi csecsemőpiac megjelenése, valamint a virágzó nemzetközi szexturizmus-ipar (Dalla Costa és Dalla Costa 1999). Annak érdekében, hogy a migránsok távoli országokban vállalhasanak munkát, a mai „transznacionális családok” (Boss 1993; Parrenas 2005) felszívják az elvándorolt tagok kieséséből származó hiányokat. A „gondoskodás nemzetközi transzferén” keresztül a vándorló házcseledek reprodukív munkája a periféria gyermekeiről a gazdagabb országokban élő középosztálybeli nőkre helyeződik át. Cserébe a migráns nőknek a saját gyerekeikről való gondoskodást és a fizetetlen háztartási munkát a saját országukból származó szegényebb nőkre kell hogy áthelyezzék (Parrenas 2000).

Fizetetlen fogyasztási munka. A kihelyezett költségek ötödik kategóriája a fizetetlen fogyasztási munka, ami alacsonyan tartja a kapitalista elosztási költségeket. Mivel a tőkésnek „olyan alakzatú háztartásokat [kell] kialakítani és fenntartani, amelyek optimális piacot jelentenek a piaci áruk számára” (Wallerstein et al. 1982: 441), az emberek egyre inkább függenek a piactól az alapvető szükségleteik ellátásában. John Kenneth Galbraith közgazdász megállapítása szerint „a fogyasztás mennyisége és diverzitása növekszik, és ezzel együtt a háztartásvezetés feladatainak száma és komplexitása is. Az idő elosztása a háztartással kapcsolatos különböző feladatok (...) és a fogyasztás módjai között egyre összetettebb és megterhelőbb feladat. Következésképpen, és paradox módon, a nők kétkezi munkája egyre fáradtságosabb” (Lloyd 1975: 112). Az árucikkek megkeresésével és megvásárlásával, összeállításával és hasznosításával, valamint ehető formában való elkészítésével a fogyasztó-háziasszony fizetetlen munkát végez „annak érdekében, hogy csökkentse a tőke megtérülés költségeit” (Mies 1986: 126). Ahogyan a szegény országok egyre inkább függenek az élelmiszer-importtól, a nőknek mindennap meg kell dolgozniuk azért, hogy megtalálják elérhető áron a szűkös árucikkeket, hogy hazaszállítsák őket,

és hogy előkészítsék őket a fogyasztásra. Ugyanakkor a háztartás felszívja azoknak az élelmiszercikkeknek a növekvő árait is, amelyeket korábban háztartási ellátás vagy informális szektorbeli tevékenység révén lehetett megszerezni (von Werlhof 2007). Ezen felül a háztartási munka kapitalista árucikkek szerzése felé történő átszervezése a kézműves termelés csökkenéséhez vezet, ami háztartások ezreinek megélhetésébe kerül (Wallerstein és Martin 1979: 198; Dunaway 1994).

A nők és lányok által elszenvedett nagyobb kockázat. Ez jelenti a kihelyezett költségek hatodik kategóriáját. Mivel az egyenlőtlenségek annyira erősek, könnyű hibásan azt feltételezni, hogy a félperiférián minden férfi, nő és gyerek ugyanolyan fokú nyomorban szenved. A világrendszer azonban „a patriarchális viszonyoknak egy modern formájú” struktúráját hozta létre, „amelyben a nők megtapasztalt társadalmi valósága nagyon különbözik férfitársaiknál tőke és munka tekintetében” (Salleh 1994: 108–109). Következésképpen a periférián élő nők és férfiak a kirekesztésnek és a szegénységnek nem egyforma fokát tapasztalják meg. Ezért ha meg akarjuk ragadni a háztartás működését, fel kell ismernünk, hogy a félproletárok között két osztálya van az embereknek: a kétszeresen kiszákmányoltak (a nők) és azok, akik egyszerre kiszákmányoltak és kiszákmányolók (a férfiak). „A férfiaknak társadalmilag lehetősége van arra, hogy (részben vagy egészben?) kompenzálódjanak a kiszákmányolásukért”, magyarázza von Werlhof, „azáltal, hogy kisajátítják a nők munkaerőjét, illetve szexualitását és testét” (1980: 40–41).

A nemi különbségek valójában a világrendszer legsúlyosabb egyenlőtlenségei közé tartoznak. A nők nagy része nagyon kevés vagyon felett rendelkezik; a világon az írástudatlan felnőttek 70%-a nő, és a szegénység feminizációja növekvő tendenciát mutat mindenhol a világon (ENSZ 1999). A nőket aránytalanul veszélyezteti a kapitalista fejlődést kísérő ökológiai pusztulás, és a háztartásban ők azok, akiknek a környezeti kockázatok vagy az erőforrások kimerülése következtében megbetegedettekéről való gondoskodás munkáját végzik (Warren 1997: 8–9). Az erőforrások szűkössége világszerte sokkal súlyosabban érinti a nőket, mint a férfiakat (Shiva 1988: 9). A vízhiány, az elsivatagosodás, az erdőirtás, a föld pusztulása, a talajdegradáció és a partvidékek szennyezése mind az erőforrások kimerülésének olyan formái, amelyek különös nehézségeket okoznak a nők számára. Az alultápláltság a környezeti szexizmus legalapvetőbb formája, amelyet a kapitalista világrendszer tesz a nőkkel és lányokkal. A kapitalizmus továbbá a nőkre terheli a gyermek-éhezést és a magas gyerekhalandósági arányt a periféria országaiban (Scheper-Hughes 1991).

Mivel a modern világrendszer intézményesítette a nők és lányok munkájának kulturális leértékelődését (Wallerstein 1983: 103), a kapitalista árutermelési láncokba való integráció romboló gazdasági következményekkel jár a nőkre nézve. A nők a történelem

során a kapitalista termelés legpiszkosabb, legkimerítőbb formáinak alanyai voltak, és ma is azok (Dunaway 1995), míg a magasabb képzettséget igénylő, jobban fizető kézműves-, iparismunkákat a férfiak számára tartogatták (Dunaway 2008). A kapitalista terjeszkedés nyomán a periférián élő nők az importoknak köszönhetően elveszítik a kézműves munkáikat, miközben a helyi piacukat a kommercializált mezőgazdaság emésztí fel (Mies et al. 1988). A periférián élő nők gyorsabban lépnek be a bérmunkapiacra, mint a felnőtt férfiak, és ez egy olyan tendencia, amely várhatóan erősödni fog a 21. század folyamán (ENSZ 2003).

A háztartási erőszak növekszik akkor, amikor a kapitalista vállalkozások női munkásokat céloznak, a férfiakat pedig kirekesztik (Mies 1986). A termelési költségek alacsonyan tartása érdekében a tőkésék riasztó mértékben teszik tönkre a periférián élő lányok és fiatal nők testét. A világrendszer jelen pillanatban egy hatalmas nemzetközi szexipart struktúrá, amely mindenféle életkorú nők kizsákmányolását célozza (Mies 1986: 137–142). Azáltal, hogy kiiktatják a biztonsági berendezéseket és a higiénikus munkakörülményeket, a vállalatok a nőkre helyezik ki az ipari sérülések és fogyatékoságok, a munkához kapcsolódó megbetegedések, valamint a vegyszereknek és ipari hulladéknak való kitettségnek köszönhető születési rendellenességek és az anyai halandóság nagyobb arányának egészségügyi költségeit. Ugyanakkor e nők túlnyomó része olyan országokban él, amelyek nagymértékben elégtelen egészségügyi rendszerekkel rendelkeznek (Madeley 1999).

HOGYAN MARADNAK FENN A FÉLPROLETÁR HÁZTARTÁSOK A KAPITALISTA FENYEGETÉSEK KÖZEPETTE?

Csábító lehet a háztartásokat olyan szférákként romanticizálni, amelyek nagyobb gondoskodást nyújtanak, mint ami a piacon található. De a helyzet nem ilyen egyszerű. A háztartások a modern világrendszer egyenlőtlenségeinek mikrokozmoszai, így olyan struktúrák, amelyek a piaci értékeket az emberi túlélés alapvető szükségletei mellé helyezik (Ulshofer 1983). Következésképpen a háztartásokon belül két egyidejű folyamat bontakozik ki. Egyrészt a munka és más többletek kiáramolva támogatják a kapitalista áruterelési láncokat. Másrészt a háztartások ugyanolyan kétségbeesetten törekednek a több bevételre, mint bármely tőkés a vagyonfelhalmozásra. Ebből az következik, hogy a háztartások pontosan ugyanattól a rendszertől várják a fizetséget, amely biztonságukat és túlélésüket fenyegeti. A *longue durée* folyamán a háztartások öt általános mechanizmust működtettek annak érdekében, hogy megpróbálják a kapitalizmus által okozott nyomort túlélni:

- A szűkös munkaidő egyenlőtlen kezelése
- A szűk erőforrások egyenlőtlen kezelése
- A háztartás határainak újrastrukturálása
- A nemi alapú munkaszerepek megváltoztatása
- Rendszerellenes ellenállás.

A SZŰKÖS MUNKAIDŐ EGYENLŐTLEN KEZELÉSE

Az első háztartási túlélési mechanizmus a szűkös munkaidő kezelése. A *longue durée* folyamán és társadalmakon átívelően három olyan mintázat jelenik meg következetesen azokban a stratégiákban, amelyeken keresztül a munkát a háztartásokon belül elosztják: (1) a tagok munkaerőjének és energiájának munkafajták változatos portfóliójába történő beosztása, (2) a munka tagok közötti egyenlőtlen felosztása, (3) a tagok önkiszármányolása. Történetileg a háztartások munkafajták sokszínű szövetét szőtték össze annak érdekében, hogy egy, a tagjaik ellátásához megfelelő fogyasztási alapot tudjanak létrehozni (Dunaway 2008). Így „a munkaerő termelése és újratermelése mindig is vegyesen alapult bérmunkán és értékkel nem ellátott házi-, földművelő és kézműves munkán” (Tabak és Crichlow 2000: 31). A háztartások mindig is egyaránt voltak a reprodukív munka és a produktív jövedelemszerző munkák színterei (Dunaway 2008). A kapitalizmus *longue durée*-je folyamán a háztartások rutinszerűen halmoztak különféle jövedelemszerző munkákat a háztartási kötelezettségekre, és a női tagok kulcsfontosságú szerepet játszottak a háztartások sokszínű munkapalettájában. Jelenleg a fizetetlen háztartási munka a szegény országokban csak minden negyedik nőnek az elsődleges tevékenysége, mivel egyre több nő válik gazdasági-lag aktívvá (UNICEF 2007: 38–39).

Sokszínű munkaportfólió. Földrajzi elhelyezkedésétől, osztálytól és faji státuszától függően a félproletár háztartás számos fizetetlen, bérmunkajellegű vagy nem bérmunkajellegű tevékenységet illeszt össze, a munka összetett portfólióját alkotva, helyenként mezőgazdasági és nem mezőgazdasági munkákat is egybeolvasztva. A *longue durée* folyamán a háztartások tizenegyféle munkát vegyítettek rendszeresen. A nők tipikusan ötféle fizetetlen háztartási munkát végeznek, beleértve a biológiai reprodukciót és a gyermeknevelést, a háztartás ellátását és fenntartását, a bedolgozást a családi vállalkozásba vagy földművelésbe, a háztartások közötti kapcsolatépítést, és/vagy a fizetetlen közösségi szolgálatot (Boydston 1986). Emellett a háztartások a történelem folyamán számos különféle informális szektorbeli tevékenységben vettek részt, beleértve a helyi piacra szánt áruk és szolgáltatások előállításához szükséges otthoni tevékenységeket, az informális bérmunkát,

a saját vállalkozást és a háztartás tagjainak, különösen a gyerekeknek, tanoncként való elszegődtetését (Schlemmer 2000: 21–47). Végül a háztartások egyidejűleg részt vehetnek egy- vagy többféle olyan jövedelemszerző munkában, amely a kapitalista árutermelési láncba integrálódik, beleértve a bérmunkát vagy fizetéssel járó munkát és az otthoni bedolgozórendszereket is.

A félproletár munkák jóval mélyebben integrálódnak az informális szektorba, mint a kapitalista árutermelési láncokba, és a nők a legtöbb országban felülreprezentáltak az informális szektorban (ENSZ 2004; UNICEF 2007). Az informális szektorbeli munka mennyisége mellett valamennyi történelmi időszakban eltörpült a kapitalista bérmunka tömege (Tabak és Crichlow 2000: 1–19, 28). Az ilyen nem bérmunka-jellegű tevékenységek folyamatosan fennmaradtak és virágoztak, különösen a gazdasági hanyatlás időszakaiban (McGuire et al. 1986). A korai 21. században „a nem közvetlenül a bér által szerveződő munka a világon mindenütt növekszik” (Smith et al. 1984: 65), így a világ túlnyomó részének munkásai az informális szektorból szerzik jövedelmüket (ENSZ 1999). A jelenlegi fejlesztési programok „megélhetési stratégiákként” definiálták újra az ilyen munkát az alacsony alkalmazott háztartások számára a szegény országokban (Bose és Acosta-Belen 1995). Következésképpen a jelenlegi fejlesztéspolitika a félproletár munka e formáinak támogatására és kiszélesítésére irányul, mivel túl kevés a kapitalista vállalkozásokon belüli bérmunkalehetőség (Beneria és Roldan 1987). Az 1990-es évek neoliberais szakpolitikáinak közvetlen következményeként az informális szektor robbant a szegény országokban, egy „olyan népesség-többletet” létrehozva, „amely szakképzetlen, védtelen és alacsony béreket fizető szolgáltató-iparágakban és foglalkozásokban dolgozik” (ENSZ 2004: 40, 46). Valóban, a 21. századi informális szektor a szegény országokban létrehozott új állások felétől kétharmadáig terjedő hányadáért felelős, és az informális foglalkoztatás a jövőben az új városi munkások 90%-át fogja felszívni (UN-HABITAT 2003; ENSZ 2004).

A háztartások egy egyre szélesedő munkaportfólióval egyensúlyoznak, hogy legyen egy olyan biztonsági hálójuk, ami „védősáncként szolgál a túlélési csomagjukban megtalálható bármely elem kudarca esetére” (Dunaway és Macabuac 2007: 333). Bár a háztartások a megélhetési stratégiák diverzifikációja révén „a kockázatok szétszórását” végzik (Baker 1995), a munkának e változatos formái nem autonóm módon működnek. Sőt, a különféle munkák összeillesztése sebezhetővé teszi a háztartásokat a bérek elvesztése kapcsán, még akkor is, amikor a jövedelemnek ez a formája csak kis részét teszi ki a teljes háztartási palettának. A megélhetési termelés már nem független a bérektől, és a rendszeres jövedelemtől függő embereknek hatalmas nehézséget jelent az informális szektorbeli tevékenységek finanszírozása. De la Rocha (2001: 91–93) szerint az önellátó tevékenységek és a háztartási fogyasztásra való termelés a rendszeres bérektől függ. „A kistermelés, a háztartási fogyasztásra szánt áruk és szolgáltatások házi termelése,

valamint a kapcsolatépítésen keresztüli társas cserék nem adótnak tekinthető tevékenységek. Pénzbeli befektetést igényelnek.”

A munka egyenlőtlen felosztása. A háztartások sokszínű munkaportfóliójukat a munka tagok közötti egyenlőtlen felosztásán keresztül kezelik. Ami újdonságként jelentkezett a történelmi kapitalizmusban, az a háztartások munkájának „folyamatos leértékelődése” és „a bérmunka ennek megfelelő felértékelődése” (Wallerstein 1983: 24–35). Mivel a háztartások visszatükrözik ezeket a piaci értékeket, a bérmunkások kevesebb összmunkával járulnak hozzá a háztartás túléléséhez, mint nem-bérmunkás társaik. Következésképpen a nők világszerte több órát dolgoznak, mint a férfiak (Beneria és Roldan 1987; Wilk 1987; Waring 1988; Deere 1990).² Egy mostanában készült UNICEF (2007: 37–38) felmérés szerint a nők hat-nyolcszor több órát töltenek házimunkával a férfiaknál. Ezen felül a lányok többet végeznek fizetetlen háztartási munkát, mint a fiúk. Még olyan esetekben sem biztosít a hozzájárulásuk kellő mozgásteret számukra ahhoz, hogy meggyőzzék a férfiakat, hogy segítsenek a házimunkában, amikor a szegény országokban élő feleségek jelentős jövedelemmel járulnak hozzá a háztartáshoz. Beneria és Roldan kutatásában azt találta, hogy a nőknek nagyon korlátozott a lehetősége arra, hogy a teljes munkaterhük köteleesség-részével manőverezzenek. „Valójában a nők alkuképessége arra van korlátozva, hogy eldöntsék, a fizetett vagy a fizetetlen munkára összpontosítanak (...) Más nők munkájára megfogalmazhatnak igényt. Ám semmilyen esetben nem képesek oly módon csökkenteni jelentősen saját hozzájárulásukat, hogy a férjük részt venne a házimunkában” (1987: 135, 146).

Válságkezelés önkizsákmányoláson keresztül. A háztartások sokszínű munkaportfóliókkal egyensúlyoznak, és a válságokat önkizsákmányolással kezelik. Válság alatt vagy az alapvető szükségletek hiánya esetén kevés lehetősége van a háztartásoknak az erőforráskészletük szélesítésére (Rosas 2002). Következésképpen súlyosabban zsákmányolják ki magukat azáltal, hogy több munkaórát dolgoznak, kevesebbet alszanak, és nagyobb mértékben támaszkodnak a családi munkára (Smith és Wallerstein 1992: 51–57; Rosas 2002). Ahogyan egy fülöp-szigeteki félproletár megjegyezte: „egyedül a tested az, ami a megélhetést biztosítja. Ha pihensz, nem lesz mit enned” (Dunaway és Macabuac 2007: 333). Válságok során a háztartások leggyakrabban a nők és lányok munkaterhének megnövelésével terjesztik ki az erőforráskészletüket. Azon felül, hogy lakbért fizető lakókat fogadnak be, akiket el kell látniuk, a feleségek és lánygyerekek nagyobb hányada lép be a munkaerőpiacra bérmunkásként, vagy terjeszti ki pénzszerző informális szektorbeli tevékenységeit

2 Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a nők által viselt egyenlőtlen munkateher egy részét más, idősebb nők osztják rájuk, akik a férjük vagy a fiaik érdekeit védik (ENSZ 2003).

(Smith és Wallerstein 1992: 33–50). Hogy be tudják illeszteni ezeket a háztartáson kívüli munkákat, a nők a munkanapjaik meghosszabbítására kényszerülnek azért, hogy a jövedelemszerző munkájukat az ezzel konfliktusban lévő háztartási, ellátási és gyűjtőfeladataikkal összeillesszék (Moser 1996). Míg a nők a kétszeres vagy háromszoros munkanapok terhét veszik magukra, a férfiak általában nem vállalnak ezzel egyenértékű önkiszákmányolást (Moser 1996; Rosas 2002).

A történelemben a válságok során a háztartások azzal terjesztették ki túlélési készletüket, hogy maximalizálták a gyermekmunkából szerezhető gazdasági értéket. Sok háztartás növeli azzal a keresők számát, hogy a gyerekeket kivesszi az iskolából, hogy azok bérmunkát végezzenek, az informális szektorban keressenek, az utcán kéregessenek, vagy pedig átvegyék azt a háztartási vagy ellátó munkát, amit az újonnan bérmunkássá lett anya már nem képes elvégezni (Smith és Wallerstein 1992: 192–94; Dickinson 1995; Young és Alderman 1997; de la Rocha 2001; Rosas 2002). Szinte mindig a lányok azok a gyerekek, akiket kivessznek az iskolából, hogy a válságok során otthoni munkát végezzenek (UNICEF 2007: 41; Világbank 2001). A történelem folyamán a gyermekmunkások szülők által tanoncként való elszegődtetése általános gyakorlat volt a kapitalista társadalmakban (Dunaway 2008). A mostani időszakban a nemzetközi szexturizmus-ipar csapdájában rekedt gyerekek számát a szülők abbéli hajlandósága növeli, hogy gyerekeiket bordélyházaknak és emberkereskedőknek adják el (Dottridge 2002). A kétségbeesett háztartások a kizsákmányolásnak még ennél is extrémebb formáiban is részt vesznek. A felperiféria kórházai a szegények szerveinek kivételével ma olyan gazdag egészségügyi turisták rendelkezésére állnak, akik a centrumországokban nem jutnak hozzá a szükséges szervátültetésekhez (Scheper-Hughes 2002).

A SZÜKÖS ERŐFORRÁSOK EGYENLŐTLEN KEZELÉSE

A második háztartási túlélési mechanizmus a szűkös erőforrások egyenlőtlen kezelése három stratégián keresztül: (1) a tagok egyenlőtlen hozzájárulása a háztartás túlélési alapjához, (2) egyenlőtlen elosztás és (3) hatalmi harcok. Mivel a kapitalizmus a munkások többségét a bérmunkaerőn kívülre kényszeríti marginális pozícióba (Arrighi 1970), és mivel a kapitalizmus eltérő szinteken fizeti meg a nőket és a férfiakat (UNICEF 2007), a háztartás tagjai pozícióikból adódóan eltérően járulnak hozzá a háztartási alaphoz. Bár a férfiak felülreprezentáltak a bérmunkában, a nők rutinszerűen egyenlőtlen részben járulnak hozzá a teljes alaphoz (Bose és Acosta-Belen 1995). Ily módon a háztartás tükrözi „a partnereknek azon alapvető egyenlőtlenségét, amelyek a kapitalista folyamatnak is alapját képezik” (Braudel 1979: 62–63), és a nők kétszeresen háziasszonyosodnak. Egyfelől a nők

az alacsonyán fizetett informális szektor és az otthon végzett munka területén koncentrálnak (ENSZ 2003), ami olyan pozícióba hozza őket, hogy kevesebb jövedelmet tudnak a teljes háztartási alapba beadni. Másfelől a férj gyakran teszi láthatatlanná a nők hozzájárulásának sokszínű palettáját, és nagyobb kontrollt gyakorol az alap menedzselése felett. A történelemben a háztartások többségében a férj egyenlőtlen mértékű hatalmat gyakorolt saját keresete és a költségvetési prioritások felett. Sok háztartásban a feleség felel a költségvetésért és az erőforrások elosztásáért, az irányítása efelett azonban minimális (Dunaway és Macabuac 2007: 330–331). Mi több, a feleség kontrollja „jórészt illuzórikus, mivel nincs pénzügyi autonómiája. A készletnek, amelyet kezel, fedeznie kell az elkerülhetetlen kiadásokat. Továbbá a férj nem vonja ki magát, miután beadta az alapba a hozzájárulását; ehelyett különböző kontrollmechanizmusokat gyakorol. A legfontosabb (...), hogy biztosítsa, hogy az »ő« pénze arra megy, hogy alapvető családi szükségleteket fedezzen személyes fogyasztásának kívánt szintje mellett” (Dwyer és Bruce 1988: 235). A legtöbb esettanulmányban a férfiak visszatartották keresetük egy részét, arra kényszerítve a nőket, hogy kiegészítsék a hiányt, illetve fedezzenek váratlan költségeket. A legtöbb férfi a felesége jövedelme felett is megszerezte az irányítást (Beneria és Roldan 1987: 135). Ezen felül jellemzően a nők vállalják a gyerekek extra egészségügyi és oktatási kiadásait, és a válsághelyzetek nem feltétlenül járnak azzal, hogy a férj lejjebb adná a zsebpénzre vonatkozó igényét.

Az erőforrások egyenlőtlen elosztása. A háztartás nem egalitárius közeg, hanem egy kapitalista struktúra, amelyben az ütköző érdekek az erőforrásokhoz való egyenlőtlen hozzáféréshez vezetnek (de la Rocha 1994). Az erőforrások megosztása „a közjó érdekében nem azt jelenti, hogy a csoport minden tagja egyenlően részesülne belőlük”. Ellenkezőleg, a háztartáson belüli egyenlőtlenség a világon mindenhol jellemző (Dreze és Sen 1989; Haddad és Kanbur 1990). Mivel a jövedelemszerző munka kapitalista felértékelését tükrözik (Wallerstein 1983: 24–25), a háztartások egyenlőtlen részt osztanak ki az erőforrásaikból a bér munkásoknak (Wilk 1987). Az erőforrásokhoz való hozzáférést a háztartás adott tagjának státusza határozza meg egy olyan hierarchikus rendben, amelyet a jövedelemszerző képesség, a nem és az életkor határoz meg, és ahol a fizetéssel rendelkező férfiak állnak a hierarchia csúcsán, az anyák pedig a legalján (Young et al. 1981: 88–111). Mint a kapitalista rendszer maga, a háztartás a proletarizáció és a háziasszonyosodás folyamatából származó patriarchális elveken nyugszik. Egyes háztartástagokat a tőkészekhez hasonlóan olyan mértékben irányít az önérdék, hogy kizsákmányolják mások altruizmusát. A bér munkások gyakran viselkednek úgy a háztartásban, mintha a pénzügyi hozzájárulásuk sokkal értékesebb lenne, mint a többiek önfeláldozó munkája. Elvárják, hogy úgy kezeljék őket, mint akiket nagyobb elismerés és privilégiumok illetnek meg, mintha a bér önmagában elég lenne, hogy érvényesítse a háztartási erőforrásokból való nagyobb, és

a fizetetlen háztartási munkából való kisebb részesedésükre vonatkozó igényüket (Thomas 1990). Következésképpen a nők és lányok egyenlőtlenül részesülnek az erőforrások teljes készletéből annak ellenére, hogy a férfiaknál több munkaerővel járulnak hozzá a háztartások túléléséhez (Mies et al. 1988).

Mivel szűkös erőforrásaik nem teszik lehetővé a hosszútávú tervezést vagy a takarékoskodást, a háztartások sebezhetővé válnak az alacsonyszintű globális és nemzeti gazdasági erővel szemben. Gyakran fordul elő, hogy egy háztartás még nem épült fel egy korábbi hiányos időszakból, amikor a következő válság éri (Wolf 1992). Az afrikai és ázsiai háztartások többségében a nők és a férfiak egymástól nagyon eltérő módon állítanak fel elsőbbségi hierarchiakat az ellátást illetően. Valóban, „a férjek és feleségek különböznek abban, hogy hogyan határozzák meg a családi komplexum alapvető szükségleteit, a fogyasztási prioritásaikat, azt, hogy hogyan érdemes elosztani a jövedelmet, valamint, hogy ennek mekkora arányát szánják a közös alapba” (Beneria és Roldan 1987: 123). Amikor az erőforrások szűkösök, a nők általában a családtagok élelmezését más személyes és háztartási problémák fölé helyezik. Így a pénzkereső nők bevételük háromnegyedét a család élelmezésére költik, míg a férfiak saját jövedelmüknek kevesebb, mint egynegyedét. Ezen felül a női jövedelem növekedése azt jelenti, hogy többet lehet költeni az alapvető túlélési szükségletekre, míg a férfiak jövedelmének növekedése nem feltétlenül bővíti a háztartási élelmezést (UNICEF 2007: 26).

A történelem során a háztartások elsősorban kisebb kalóriabevitellel, olcsóbb étellel és kisebb fehérjebevittel csökkentették a kiadásokat és a fogyasztást (Dickinson 1995; Smith és Wallerstein 1992: 211; Smith et al. 1984: 233–50). Hiányos időszakokban egy háztartás ritkán tud halat, húst vagy más fehérjét fogyasztani (Dunaway és Macabuac 2007). Válságok során a háztartási erőforrások egyenlőtlen kiosztása a leghangsúlyosabb, de az alultápláltság és az éhezés nem egyenlően oszlik el a háztartás minden tagja között (Dreze Sen 1990, 1: 49–65; de la Rocha 2001). A szegény országok háztartásainak egyharmadától a feléig tartó hányadában a szülők éhesek maradnak, hogy etethessék a gyerekeket, és az anyát éri a legmagasabb fokú depriváció (UNICEF 2007). Háztartások egy további egyharmadában-felében az erőforrások kiosztásának egy hierarchikus rendje érvényesül, ami különösen feltűnő a fehérjéhez való egyenlőtlen hozzáférésben. Bár többet dolgoznak a háztartás férfitagjainál, a nők kevesebbet fogyasztanak az élelmiszerkészletből (Deere 1990). A hiány időszakokban a bér- vagy jövedelemkereső férfiak (akiket a bérkereső idősebb lánygyerekek követnek) elsőbbséget élveznek a nemproduktív gyerekek előtt, és az anya szinte mindig a legkisebb részt kapja (Smith et al. 1984: 230). A nem dolgozó gyerekek nem kapnak egyenlő részesedést a felnőtt vagy tizenéves férfi tagokkal szemben, de a lányok kapják a legkisebb részesedést az élelmiszerből (Van Esterik 1985). Az anyák áldozathozatala ellenére a szegény országokban minden negyedik gyerek

alacsony testsúlyú (UNICEF 2007: 23). A beteg gyerekek kapják a legkevesebb élelmiszert, és őket követik azok a felnőttek, akik annyira betegek, hogy valószínűsíthetően meghalnak (McMillan 1986; Scheper-Hughes 1991). A háztartásokon kívüli, pénzbeli kifizetést igénylő szolgáltatások kiosztását illetően a háztartásokban gyakran érvényesül a „szelektív elhanyagolás”. A férfiak a feleségüknél sokkal kevésbé hajlamosak arra, hogy a gyerekek egészségügyi ellátását helyezték előtérbe (UNICEF 2007: 26). Ennek eredményeképpen a jövedelemmel rendelkező férfiaknak nagyobb esélye van egészségügyi ellátást kapni, mint a gyerekeknek, a lányoknak vagy a terhes nőknek (Larme 1997; UNICEF 2007: 26). Amikor korlátozottak az erőforrások, a szegény háztartások nagyobb valószínűséggel fektetnek a fiúgyerekek oktatásába. Ennek köszönhetően a világon az írástudatlan felnőttek hatalmas többsége nő (ENSZ 2004). Amikor szűkösek az erőforrások, nagyobb eséllyel abortálják a lánymagzatokat, miközben a csecsemőgyilkosságok és a szelektív elhanyagolás is leginkább a lányokat érintik (Wadley 1993).

Hatalmi harcok és háztartási erőszak. A kapitalizmus tükörképeként a háztartás egy strukturálisan ellentmondásos egység, amelyben az emberi gondoskodás együtt létezik a hatalmi harcokkal és a háztartási erőszakkal. Mivel „belső folyamataikat a piaci relációk szabályozzák”, a háztartások a belső kizsákmányolás és az erőforrásokért folyó versengés jeleit mutatják (Ulshofer 1983: 191). A háztartások nemcsak olyan egységek, amelyekben az emberek túlélése érdekében gondoskodás folyik, hanem az egyéni jogosultságokért folyó hatalmi harcok színtere is (McC Netting et al. 1984: 353–381). Először is a háztartások tipikusan nem demokratikusan osztják szét a szűkös erőforrásokat és a munkaidőt; ehelyett a döntéseket a legnagyobb hatalommal rendelkező irányítja és/vagy manipulálja (Wilk 1987; Wolf 1992). Sok szegény országban a férjek egyharmad és kétötöd közötti hányada egyedül hoz döntéseket a napi háztartási kiadásokról, illetve feleségük és gyerekeik egészségével kapcsolatban (UNICEF 2007: 18–19). Másodsor, a férjek történeti szerepet játszottak abban, hogy a házimunka láthatatlan legyen, illetve a bérkalkuláción kívül maradjon. Amikor a férfi bérmunkások az alacsony bérek vagy a munkakörülmények ellen protestáltak, „az ellen a fikció ellen nem tiltakoztak, hogy a béreknek a háztartás fenntartásának teljes értékét kellene fedeznie” (Boydston 1986: 22). Egy nem régi ENSZ-felmérés szerint az Afrikában, Ázsiában és Latin-Amerikában megkérdezett férfiak 60%-a amellet érvelt, hogy a férfiaknak több joga kell hogy legyen a bérmunkához, mint a nőknek (UNICEF 2007: 6). Harmadszor, a szegény országokban a férjek kulcsfontosságú szerepet játszottak abban, hogy a nők kizsákmányoló nem-bérmunkás rendszerek csapdájában rekedjenek. Hasonlóan a férjek egy jelentős százaléka ellenzi, hogy a feleségük bérmunkát vállaljon, de hajlandók tolerálni az alacsonyan fizető női ipari otthoni munkát (Beneria és Roldan 1987). Ily módon a férfiak a kapitalizmus ágenseiként működtek, mivel közvetlenül

nyernek a bérmunka és a háztartási munka mesterséges gazdasági szétválasztásából (Salleh 1994: 114). Negyedszer, a perifériáról és félperifériáról származó esettanulmányokban hangsúlyosan vannak jelen az ökológiai erőforrásokért való hatalmi harcok. A nők termelik meg a helyben fogyasztott termények 80%-át, és ők teszik ki a mezőgazdasági munkások többségét a szegény országokban. Ugyanakkor az összes mezőgazdasági földnek csak körülbelül 1%-a van nők tulajdonában (UNICEF 2007: 42). Amikor a tőkés inkorporáció új bér- és foglalkozásbeli lehetőségeket teremt a férfiak számára, ezek a gazdasági tevékenységek igen gyakran veszélyeztetik azokat az ökológiai erőforrásokat, amelyekből a nők a háztartás ellátását szolgáló termékeket, valamint informális szektorbeli árucikkeket állítanak elő (Shiva 1988; Dunaway 1997). Míg a nők azért küzdenek, hogy a háztartás ellátásához megtartsák a földet, a férfiak előnyben részesítik az exportra való termények előállítását a korlátozott erőforrások elosztásakor (Moock 1986: 105–121). Végül, a háztartási hatalmi harcokat a háztartási erőszak növekvő előfordulása bizonyítja. Világszerte a nőket és gyerekeket érő férfierőszak (a) gazdasági hanyatlások időszakában és (b) a nők teherbe esése idején a legmagasabb. Ezen felül a háztartási erőszak növekszik azokban a helyzetekben, amikor a nők többel járulnak hozzá a háztartási jövedelemhez, mint a férfiak (White 1993). Röviden, a háztartás a humántőke-felhalmozás (Terleckyj 1975: 230–231) egy egysége, de olyan tér is, amelyben pontosan azokat az embereket, akik ezeket az életeteket létrehozzák – a nőket és lányokat – értékelik le és bántalmazzák.

A HÁZTARTÁS HATÁRAINAK ÚJRASTRUKTURÁLÁSA

A háztartás termelési bázisát érő fenyegetések a háztartási mintázatok átalakítását követelik meg (McGuire et al. 1986). Következésképpen a harmadik túlélési mechanizmus a háztartás tagjainak és térbeli határainak újrastrukturálása a válságokhoz vagy változáshoz való alkalmazkodás érdekében. Az esettanulmányok a háztartások határait érő kapitalista hatások két tágabb tendenciáját tükrözik. A ciklikus fellendülésekre és hanyatlásokra való reakcióként a háztartások szélesítik a háztartások közötti kapcsolathálóikat és/vagy csökkentik vagy növelik a kiterjedésüket. Egyfelől „a világgazdasági stagnálás nyomást helyeznek a kis háztartási struktúrákra, hogy bővítsék a határaikat” (Smith és Wallerstein 1992: 15), így az egységek egy része a tagság bővítésével tud fennmaradni. A kisebb háztartások a fizetéssel rendelkező felnőttek számának növelése szándékával távolabbi rokonokat is befogadnak, összeolvadnak más kis háztartásokkal, vagy pedig lakbért fizető nem rokon lakókat fogadnak be (Thompson 1991; Smith és Wallerstein 1992: 209, 242; Moser 1996; Young és Alderman 1997; de la Rocha 2001; Rosas 2002). Nem meglepő, hogy a háztartások közötti kapcsolatháló a második leggyakoribb túlélési mechanizmus,

amit a háztartások erőforráshiányos időszakban alkalmaznak (Smith és Wallerstein 1992: 211; de la Rocha 2001; Rosas 2002). A háztartások világszerte minden történelmi időszakban megőrizték saját határaikon túlmutató, háztartásközi kapcsolathálóikat, és az összes erőforrásuk, illetve hitelük egynegyedét-felét e hálózatokon keresztül szerzik (Smith et al 1984: 59; Deere 1990; Dickinson 1995). Ilyen módon „több háztartás a munkaerő egy egyéni tagja számára reprodukzív rendszert formálhat” (Meyers 1983: 277).

Másfelől a kapitalista politikák és munkaerőborzítási stratégiák a történelem során tagoktól fosztották meg a háztartásokat. A 18. és 19. században például a nemzetközi rabszolgakereskedelem tartósan pusztította a háztartási és rokoni kötelekeket (Dunaway 2003), és a centrumállamok rutinszerűen vettek ki gyerekeket szegény családokból, hogy hosszútávon szegődtessek őket tőkéséhez (Dunaway 2008: 250–254). A gyarmati államok szabályokat hoztak a háztartások tagjainak bérmunkába való kényszerítésére. A csavargási törvényeken és a munkamobilitás szabályozásán keresztül a dél-afrikai gyarmati államok erőszakkal eltávolították a háztartások férfi tagjait (Arrighi 1970). Az ilyen erőszakos szeparációkon kívül a háztartások minden történelmi időszakban tagjaik számának csökkentésével éltek túl (Smith és Wallerstein 1992: 192–194, 33–50). Például az utcagyerekek száma a magasba szökött a periféria országaiban akkor, amikor a háztartásoknak egy növekvő hányada igyekezett oly módon megküzdeni az erőforráshiányokkal, hogy kisgyerekeket tett az utcára, hogy ott éljenek és dolgozzanak (Schlemmer 2000: 211–15). A történelemben a háztartások lecsupaszodtak, amikor tagjaik nagy távolságokra vándoroltak. Ez a helyzet a mai időszakban is, amikor „transznacionális családok” jönnek létre a háztartások két ország közötti megosztásával (Parrenas 2000).

A NEMI ALAPÚ MUNKASZEREPEK MEGVÁLTOZÁSA

A negyedik túlélő mechanizmus a háztartások arra irányuló tendenciája, hogy megváltoztassák a nemi alapú munkaszerepeket a válsággal vagy az erőforráshiányokkal való szembenézéskor. A *longue durée* folyamán a kapitalizmus

- Ösztönözte a biológiai reprodukció új mintáit
- Fenyegette a nők háztartásfenntartó munkáját
- A férfiak munkáját a nők felé toltá el
- Háziasszonyosította a férfi bérmunkásokat.

Történetileg a nők bérmunkás munkaerőbe történő bevonása megváltoztatta a házassági és termékenységi mintázataikat (Ward 1985; Seccombe 1993). Gyakorivá vált a későbbi

házasságkötés és az alacsonyabb termékenység (Young et al. 1981: 88–111). Az elmúlt időszak erőforráshiányos időszakainak túlélése érdekében a szülők vagy késleltették a kereső felnőtt lánygyerekek házasságát, vagy pedig a nem produktív lányok korai házasságát támogatták (Young és Alderman 1997). Ezen felül a nők háztartáson kívüli gazdaságilag produktív munkája gyakran kerül konfliktusba a társadalmilag elvárt reprodukív szerepükkel (Dunaway 2008: 196–264). A háztartáson kívüli jövedelemszerző tevékenységeik gyakran vezetnek a női gondozási munka elhanyagolásához, ami veszélyezteti a háztartási erőforrások alapját (Wallerstein és Martin 1979: 205). A szegény országokban a szülők gyakran vannak távol azért, mert bér munkát keresve elvándoroltak. Ezekben a helyzetekben a hiányzó tag háztartási és ellátó munkája vagy kimarad, vagy pedig más tagokra hárul át (Smith és Wallerstein 1992: 243). 1980 óta a periféria országaiban a nők házicselédként való transznacionális vándorlása a „reproduktív munka nemzetközi megosztását” hozta magával, amelyben a szegény nők a gyerekeik anyai gondozását másokra hagyják, hogy fizetett gondozóként gazdagabb háztartások gyerekeit lássák el (Parrenas 2000).

Az nem valószínű, hogy a háziasszony bármikor is eltűnne, hiszen a tőkés „a proletárok háziasszonyosítása” révén maximalizálják a profitot, nemre való tekintet nélkül. Egyrészt a férfiak munkája a nők felé tolódhat. Ahogyan az ökológiai erőforrások beszűkülnek vagy pusztulnak, a nők egyre többet vesznek át a férfiak munkaterréből, hogy pótolják azokat az elveszített erőforrásokat, amelyeket alapesetben a férjük állít elő (Dunaway és Macabuac 2007). Másrészt a háziasszony olyannyira profitábilis találmánya a modern világrendszernek, hogy „valószínűsíthető, hogy egyfajta »házimunka« még a férfiakra is ráterhelődik” (von Werlhof 1985: 34, 39). Ahogyan a tőkés országokban élő nők olcsó munkaerőjét veszik célba, a férfiak egyre inkább elesnek a bér munka-lehetőségektől (Beneria és Roldan 1987). Így a férfiak „deproletarizáció” mennek keresztül, ahogyan a teljes munkaidejű foglalkoztatást felváltatja a részmunkaidős bér munka, az önfoglalkoztatás, az informális szektorbeli tevékenységek, a bedolgozórendszerek, és az otthoni munka további formái (Broad 1991: 557–560). A férfiak szükségszerűen felveszik a feleségük háztartási szerepeinek egy részét, ami a férfi bér munkások háziasszonyosodásához vezet. Hogy megtörje a szakszervezetek uralmát és rugalmasítsa a munkát, a transznacionális tőke egyre erősebben fogja háziasszonyosítani a férfi munkaerőt (Smith et al. 1984).

RENDSZERELLENES ELLENÁLLÁS

Különösen a gazdasági hanyatlás időzakaiban a háztartások a rendszerellenes ellenállás színtereivé válnak, ami az ötödik túlélési mechanizmus (Meyer és Labao 2003). Wallerstein

szerint a munkások arra irányuló erőfeszítése, hogy biztosítsa, hogy a bérmunka „minimálisan a háztartási reprodukció szintjén legyen megfizetve, (...) központi jelentőségű volt az osztályharc szempontjából a modern világrendszer története során” (1995: 6). Nem meglepő, hogy a félproletariátusról minden történelmi időszakban megállapították, hogy központi szerepet töltött be a rendszerellenes aktivizmusban (Lenin 1899; Mao 1926). A háztartás tagjai ellenállnak az ellátáshoz szükséges erőforrásaik és tevékenységeik, valamint háztartási kistermelésük kommodifikációjának (Wallerstein et al. 1982: 452). A történelemben a parasztok és az őslakos népek ellenálltak, amikor az ősi földjeiket fenyegette az erőszakos kapitalista terjeszkedés (Scott 1976; Dunaway 1997). A periféria társadalmi mozgalmi ellenállnak a megélhetési szint kapitalista expanzió okozta csökkenésének (Smith és Wallerstein 1992: 131–132), és földreformokat sürgetnek, amikor a természeti erőforrások az agrárkapitalisták kezében összpontosulnak (Smith és Wallerstein 1992: 148, 175–176; Dunaway 1997). A nők aktivizmusának túlnyomórészt a háztartás képezi az alapját, ahol a nők gyakran kombinálják a jövedelemszerzést az ellenállással (Adams 2003; Nettles 2007), és a háztartási erőforrásokat alkalmazva mozgósítják mozgalmait (Moser 2003; de Volo 2006).

A szervezett aktivizmus e formáin túl a nők küzdöttek az elszigetelt autonóm kapitalista háztartásra irányuló strukturális és kulturális nyomások ellen. A háziasszony és a háztartás mint a fogyasztás és a munkaerő reprodukciójának egyes egysége jelen formájában nem létezett a kapitalizmust megelőzően (von Werlhof 1984). Ehelyett a prekapitalista emberek nagyobb közösségekhez kötődtek, amelyek megosztották a túléléshez és reprodukcióhoz szükséges erőforrásokat (Dunaway 1997). Amikor egy terület inkorporálódik a világrendszerbe, a tőkés olyan politikákat érvényesítenek, amelyek az ilyen alternatív háztartási és családi szerkezetek kiiktatásához vezetnek (Smith és Wallerstein 1992). Annak érdekében, hogy olyan háztartások megjelenését kényszerítsék ki, amelyek a bérmunkától való függőségre szerveződtek (Stauth 1983), a tőkés államok olyan politikákat léptettek életbe, amelyek megszüntették a prekapitalista közösségek kommunális és háztartásközi kapcsolati rendszereit (Arrighi 1970; Wallerstein és Martin 1979; Smith et al. 1984: 56–58; Smith és Wallerstein 1992; Dickinson 1995; Dunaway 1997). A gyarmati kormányok világszerte próbálták közszabályozással és gazdasági kényszerrel korlátozni, illetve feloszlítani a nők által irányított összetett háztartási rendszereket (*compound system*), helyettük nukleáris, patrilineáris (apaági leszármazású) családokat ruháztak fel jogokkal (például Arrighi 1967). A nők azonban ellenálltak a túlélésükhöz szükséges kapcsolati rendszerek erő fenyegetettségnek. Az 1800-as évek elején például az őslakos amerikai nők hosszan fennmaradó társadalmi mozgalmakat szerveztek a matrilineáris (anyaági leszármazású) klánok elpusztítása, valamint a hagyományos reprodukív jogaikat erő misszionárius támadások ellen (Dunaway 2008: 61–63, 199–202). A jelenlegi időszakban a világ félproletárjainak nagy százaléka őrzi meg nem-nyugati kapcsolati hálóját túlélési repertoárja részeként. A mai

Afrika számos területén kevés a független, kollektív fogyasztási alappal rendelkező önálló háztartás, ugyanakkor sok az összekapcsolt háztartásokból álló hálózat. Ezekben a hálózatokban nincs szó a tulajdon házastársak közötti megosztásáról, és a feleség szorosabban kötődik a matrilineáris klánokhoz, mint a férje rokonságához. „A nő reprodukciójának végső garanciája a családfája”, nem pedig a házassággal szerzett háztartása. Következésképpen „a fogyasztás és a reprodukció folyamatai nem feltétlenül korlátozódnak az elszigetelt háztartásra, mint önálló egységre” (Smith et al. 1984: 56–58). Ehelyett a határok kiterjednek számos más háztartásra is, szélesre tágítva az erőforrások és a munka alapját. Dél-Ghánában például a nők tevékenysége és erőforrásai számos háztartás között oszlanak meg, amelyek matrilineáris családi rendszert alkotnak (Vellenga 1985: 295).

KONKLÚZIÓ

A bérmunka és a háziasszonyosodás közötti parazita kapcsolatnak köszönhetően a világ munkásainak túlnyomó többsége félproletár háztartásban létezik. Egyfelől e háztartások a „humántőke-felhalmozás” helyszínei, mivel újratermelik a jövőbeli munkakínálatot és korlátozott erőforrásait ebbe fektetik. Másfelől milliányi olyan strukturális egységet jelentenek, amelyek lehetővé teszik a tőkés számára a munkásoktól és a nőktől szisztematikusan kivont többlet elrejtését. A kapitalizmus okozta nyomor ellenére ezen egységek fennmaradnak a szűk munkaidő és erőforrások kezelése révén, a háztartás határainak átstrukturálása révén, valamint a nemi alapú munkaszerepek megváltoztatása révén. Belső dinamikájukban e háztartások a kapitalizmus strukturális ellentmondásait tükrözik. Következésképpen egyenlőtlenségek és hatalmi harcok jellemzik őket, amelyek eredményeképpen a női tagok több időt töltenek munkával, amiért cserébe a férfiaknál kevesebb erőforrás jut nekik.

Ahogy Braudel megállapítja, a formális történelem elhallgatja azokat a mindennapi nehézségeket, amelyeket a szegény emberek elszenvednek (1979: 16). A korai 21. században a félproletár háztartást a szegény országokban nagyobb eséllyel fenyegeti a kihalás, mint bármikor. Egy nemrégí ENSZ-felmérés arra figyelmeztet, hogy a háztartások már nem képesek a hagyományos túlélési mechanizmusaik és az önkiszákmányolás segítségével újratermelni magukat (de la Rocha 2001: 89). Ha ez igaz, meg kell kérdeznünk magunktól: hogyan tud akkor a kapitalizmus túlélni? Hiszen a háziasszonyosodott munkások láthatatlan munkája a kapitalizmus strukturális szükségessége. Sőt, a modern világrendszer legmélyebb titka, hogy a tőkés vagyont jelentős részét a háztartásokból való többletkivonás, illetve a háztartásokba való költségkihelyezés révén szerzik. Az elégedett

tőkés csak addig maradhat nyugodt, amíg a félproletárok csendben viselik terheiket. Az ő önkizsákmányolásuk nélkül a tőkefelhalmozása lehetetlen.³

Fordította: Barna Emília és Csányi Gergely
Az eredetivel egybevetette: Katona Noémi és Szabó Liza

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Adams, Jacqueline (2003): The Bitter End: Emotions at a Movement's Conclusion. In: *Sociological Inquiry*, Vol. 73: 84–113.
- Arrighi, Giovanni (1967): International Corporations, Labor Aristocracies, and Economic Development in Tropical Africa. In: *Imperialism and Underdevelopment: A Reader*. Szerk.: Rhodes, R. I. Monthly Review Press.
- Arrighi, Giovanni (1970): Labor Supplies in Historical Perspective: A Study of the Proletarianization of the African Peasantry in Rhodesia. In: *Journal of Development Studies*, Vol. 6, No. 3: 197–234.
- Arrighi, Giovanni – Saul, John (1968): Socialism and Economic Development in Tropical Africa. In: *Journal of Modern African Studies*, Vol. 2, No. 1: 141–169.
- Baker, Jonathan (1995): Survival and Accumulation Strategies at the Rural-Urban Interface in Northwest Tanzania. In: *Environment and Urbanization*, Vol. 7, No. 1: 117–132.
- Beneria, Lourdes (szerk.) (1982): *Women and Development: The Sexual Division of Labor in Rural Societies*. Praeger.
- Beneria, Lourdes – Roldan, Martha (1987): *The Crossroads of Class and Gender: Industrial Homework, Subcontracting, and Household Dynamics in Mexico City*. University of Chicago Press.
- Blumberg, Rae L. (1979): Rural Women in Development: Veil of Invisibility, World of Work. In: *International Journal of Intercultural Relations*, Vol. 3, No. 4: 447–472.
- Bose, Christine – Acosta-Belen, Edna (1995): *Women in the Latin American Development Process*. Temple University Press.
- Boss, Pauline G. (1993): The Experience of Immigration for the Mother Left Behind. In: *Marriage and Family Review*, Vol. 19, No. 3/4: 365–78.
- Boydston, Jeanne (1986): To Earn Her Daily Bread: Housework and Antebellum Working-Class Subsistence. In: *Radical History Review*, Vol. 35., No. 1: 7–25.

---

3 Szeretnék köszönetet mondani Donald Clellandnak az elgondolkodtató konceptuális meglátásaiért, a bibliográfiai javaslatokért és azért, mert ennek a tanulmánynak a korábbi verzióit is kritikus szemmel átnézte.

- Braudel, Fernand (1973): *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. Ford.: Reynolds, Seân. Harper and Row.
- Braudel, Fernand (1979): *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism*. Ford.: Ranum, Patricia. Johns Hopkins University Press.
- Braudel, Fernand (1980): *On History*. Chicago: University of Chicago Press.
- Braudel, Fernand (1981): *Civilization and Capitalism, 15th–18th Century*, 3 kötet. Ford.: Reynolds, Seân. Harper and Row.
- Broad, Dave (1991): Global Economic Restructuring and the (Re)Casualization of Work in the Center. In: *Review*, Vol. 14, No. 4: 555–592.
- Chang, Kyung-Sup (1995): Gender and Abortive Capitalist Social Transformation: Semiproletarianization of South Korean Women. In: *International Journal of Comparative Sociology*, Vol. 36, No. 1/2: 61–83.
- Dalla Costa, Mariarosa – Dalla Costa, Giovanna F. (1999): *Women, Development and Labor of Reproduction*. Africa World Press.
- Deere, Carmen D. (1990): *Household and Class Relations: Peasants and Landlords in Northern Peru*. University of California Press.
- De La Rocha, Mercedes Gonzal (1994): *The Resources of Poverty: Women and Survival in a Mexican City*. Blackwell.
- De La Rocha, Mercedes Gonzal (2001): From the Resources of Poverty to the Poverty of Resources? In: *Latin American Perspectives*, Vol. 28, No. 4: 72–100.
- Dickinson, Torry (1995): *Common Wealth: Self-Sufficiency in American Communities, 1830 to 1993*. University Press of America.
- Dottridge, Matt (2002): Trafficking in Children in West and Central Africa. In: *Gender and Development*, Vol. 10, No. 1: 38–41.
- Dréze, Jean – Sen, Amartya (1989): *Hunger and Public Action*. Oxford: Clarendon Press.
- Dréze, J. – Sen, Amartya (szerk.) (1990): *The Political Economy of Hunger*. 2 kötet. Clarendon Press.
- Dunaway, Wilma A. (1994): The Southern Fur Trade and the Incorporation of Southern Appalachia into the World-Economy, 1690–1763. *Review*, Vol. 17, No. 2: 215–41.
- Dunaway, Wilma A. (1995): 'The Disremembered' of the Antebellum South: A New Look at the Invisible Labor of Poor Women. In: *Critical Sociology*, Vol. 21, No. 3: 89–106.
- Dunaway, Wilma A. (1996): *The First American Frontier: Transition to Capitalism in Southern Appalachia, 1700–1860*. University of North Carolina Press.
- Dunaway, Wilma A. (1997): Rethinking Cherokee Acculturation: Women's Resistance to Agrarian Capitalism and Cultural Change, 1800–1838. In: *American Indian Culture and Research Journal*, Vol. 21: 155–192.

- Dunaway, Wilma A. (2001): The Double Register of History: Situating the Forgotten Woman and Her Household in Capitalist Commodity Chains. In: *Journal of World-System Research*, Vol. 7, No. 1.: 2–31.
- Dunaway, Wilma A. (2003): *The African-American Family in Slavery and Emancipation*. Cambridge University Press.
- Dunaway, Wilma A. (2008): *Women, Work and Family in the Antebellum Mountain South*. London: Cambridge University Press.
- Dunaway, Wilma A. – Macabuac, M. Cecilia. (2007): 'The Shrimp Eat Better than We Do': Philippine Subsistence Fishing Households Sacrificed for the Global Food Chain. In: *Review*, Vol. 30, No. 4: 313–336.
- Dwyer, Daisy – Bruce, Judith (szerk.) (1988): *A Home Divided: Women and Income in the Third World*. Stanford University Press.
- ENSZ (1999): *Human Development Report*. Oxford University Press.
- ENSZ (2003): *The World's Women 2000: Trends and Statistics*. Oxford University Press.
- ENSZ (2004): *Human Development Report*. Oxford University Press.
- Frank, Andre Gunder (1981) *Crisis in the Third World*. Holmes and Meier.
- Gisbert, María Elena – Painter, Michael – Quiton, Mery (1994): Gender Issues Associated with Labor Migration and Dependence on Off-Farm Income in Rural Bolivia. In: *Human Organization*, Vol. 53, No. 2: 110–122.
- Goldfrank, Walter – Goodman, David – Szasz, Andrew (szerk.) (1999): *Ecology and the World System*. Greenwood Press.
- Haddad, L. – Kanbur, R. 1990. How Serious Is the Neglect of Intra-Household Inequality? In: *Economic Journal*, Vol. 100, No. 4: 866–881.
- Hopkins, Terence – Wallerstein, Immanuel (1987): *Capitalism and the Incorporation of New Zones into the World-Economy*. In: *Review*, Vol. 10, No. 3/4: 763–780.
- Korzeniewicz, Roberto P. – Smith, William C. (szerk.) (1996): *Latin America in the World-Economy*. Greenwood Press.
- Larme, Anne C. (1997): Health Care Allocation and Selective Neglect in Rural Peru. In: *Social Science and Medicine*, Vol. 44, No. 11: 1711–1723.
- Lenin, V. ([1899] 1956): *Development of Capitalism in Russia*. Foreign Languages Press.
- Littlefield, Alice – Reynolds, Larry T. (1990): The Putting Out System: Transitional Form or Recurrent Feature of Capitalist Production? In: *Social Science Journal*. Vol. 27, No. 4: 359–372.
- Lloyd, Cynthia B. (1975): *Sex, Discrimination, and the Division of Labor*. Columbia University Press.
- McC Netting, Robert – Wilk, Richard R. – Arnould, Eric J. (1984): *Households: Comparative and Historical Studies of the Domestic Group*. University of California Press.

- McGuire, Randall H. – Smith, Joan – Martin, William G. (1986): Patterns of Household Structures and the World-Economy. In: *Review*, Vol. 10, No. 1: 75–97.
- McMillan, Della (1986): *Food in Subsaharan Africa*. Boulder: Lynne Reiner.
- Madeley, John. (1996): *Big Business, Poor Peoples: The Impact of Transnational Corporations on the World's Poor*. Zed Books.
- Mao Tse-Tung ([1926] 1967): *Selected Works of Mao Tse-Tung*. Foreign Languages Press.
- Matthaei, Julie (1982): *An Economic History of Women in America: Women's Work, the Sexual Division of Labor, and the Development of Capitalism*. Schocken Books.
- Meyer, Katherine – Lobao, Linda (2003): Household, Gender and Political Responses to Economic Downturn: Extending Theories of Mobilization. In: *Sociological Quarterly*, Vol. 44, No. 2: 159–179.
- Meyers, Albert (1983): Household, Labor Relations, and Reproductive Strategies among Small Cane Farmers in Jamaica. In: *Review*, Vol. 7, No. 2: 181–214.
- Mies, Maria (1981): Dynamics of Sexual Division of Labour and Capital Accumulation: Women Lace Workers of Narsapur. In: *Economic and Political Weekly*, March: 487–500.
- Mies, Maria (1986): *Patriarchy and Accumulation: Women in the International Division of Labor*. Zed Books.
- Mies, Maria – Bennholdt-Thomsen, Veronika – Werlhof, Claudia von (1988): *Women: The Last Colony*. Zed Books.
- Mooock, Joyce (1986): *Understanding Africa's Rural Households and Farming Systems*. Westview.
- Moser, Annalise (2003): Acts of Resistance: The Performance of Women's Grassroots Protest in Peru. In: *Social Movement Studies*, Vol. 2, No. 2: 177–190.
- Moser, Caroline (1996): *Confronting Crisis: A Comparative Study of Household Responses to Poverty and Vulnerability in Four Poor Urban Communities*. World Bank.
- Munslow, Barry – Finch, Henry (1984): *Proletarianisation in the Third World*. Croom-Helm.
- Nash, June – Fernandez-Kelly, Patricia (1983): *Women, Men, and the International Division of Labor*. SUNY Press.
- Nettles, Kimberly D. (2007): Becoming Red Thread Women: Alternative Visions of Gendered Politics in Post-Independence Guyana. In: *Social Movement Studies*, Vol. 6, No. 1: 57–82.
- Parrenas, Rhacel (2000): Migrant Filipina Domestic Workers and the International Division of Reproductive Labor. In: *Gender and Society*, Vol. 14, No. 4: 560–580.
- Parrenas, Rhacel (2005): Long Distance Intimacy: Class, Gender and Intergenerational Relations between Mothers and Children in Filipino Transnational Families. In: *Global Networks*, Vol. 5: 317–336.

- Patnaik, Prabhat (2008): The Accumulation Process in the Period of Globalisation. In: *Economic and Political Weekly*, Vol. 28, June:108–113.
- Portes, Alejandro (1983): The Informal Sector: Definition, Controversy, and Relation to National Development. In: *Review*, Vol. 7, No. 1: 151–174.
- Rosas, Rocio (2002): Women and Survival Strategies in Poor Urban Contexts: A Case Study from Guadalajara, Mexico. In: *Journal of Development Studies*, Vol. 18, No. 1: 81–103.
- Salleh, Ariel (1994): Nature, Woman, Labor, Capital: Living the Deepest Contradiction. In: *Is Capitalism Sustainable? Political Economy and the Politics of Ecology*. Szerk.: O'Connor, Martin. Guilford Press.
- Scheper-Hughes, Nancy (1991): *Death without Weeping: The Violence of Everyday Life in Brazil*. University of California Press.
- Scheper-Hughes, Nancy (2002): The Ends of the Body: Commodity Fetishism and the Global Traffic in Organs. In: *SAIS Review*, Vol. 22, No. 1: 61–80.
- Schlemmer, Bernard (2000): *The Exploited Child*. Zed Books.
- Scott, James (1976): *The Moral Economy of the Peasant Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*. Yale University Press.
- Seccombe, Wally ([1974] 2018): A háziasszony és munkája a kapitalizmusban. In: *Fordulat*, No. 24.: 31–52.
- Seccombe, Wally (1993): *Weathering the Storm: Working-Class Families from the Industrial Revolution to the Fertility Decline*. Verso.
- Sen, Gita (1980): The Sexual Division of Labor and the Working-Class Family: Towards a Conceptual Synthesis of Class Relations and the Subsistence of Women. In: *Review of Radical Political Economics*, Vol. 12, No. 2: 76–86.
- Shiva, Vandana (1988): *Staying Alive: Women, Ecology and Development*. St. Martin's Press.
- Smith, A. Hassel (1989) Labourers in Late Sixteenth Century England. In: *Continuity and Change*, Vol. 4, No. 3: 367–394.
- Smith, Joan (1994): The Creation of the World We Know: The World-Economy and the Re-creation of Gendered Identities. In: *Identity Politics and Women*. Szerk.: Moghadam, Valentine M. Westview Press.
- Smith, Joan – Wallerstein, Immanuel (szerk.) (1992): *Creating and Transforming Households: The Constraints of the World-Economy*. Cambridge University Press.
- Smith, Joan – Wallerstein, Immanuel – Evers, Hans-Dieter (szerk.) (1984): *Households and the World-Economy*. Sage.
- Snowden, Frank (1995): *Naples in the Time of Cholera*. Cambridge University Press.
- Spieldoch, Alexandra (2007): *A Row to Hoe: The Gender Impact of Trade Liberalization on*

- Our Food System, Agricultural Markets and Women's Human Rights*. Institute for Agriculture and Trade Policy.
- Stauth, Georg (1983): Capitalist Farming and Small Peasant Households in Egypt. In: *Review*, Vol. 7, No. 2: 181–214.
- Tabak, Faruk – Crichlow, Michaeline A. (szerk.) (2000): *Informalization: Process and Structure*. Johns Hopkins University Press.
- Terleckyj, Nestor (1975): *Household Production and Consumption*. National Bureau of Economic Research.
- Thomas, Duncan (1990): Intra-Household Resource Allocation. In: *Journal of Human Resources*, Vol. 25, No. 4: 635–663.
- Thompson, Lanny (1991): The Structures and Vicissitudes of Reproduction: Households in Mexico, 1876–1970. In: *Review*, Vol. 14, No. 3: 403–436.
- Ulshofer, Petra (1983): Household and Enterprise: Towards a New Model of the Plantation. In: *Review*, Vol. 7, No. 2: 181–214.
- UN-HABITAT (2003): *The Challenge of Slums*. Oxford University Press.
- UNICEF (2007): *Women and Children: The Double Dividend of Gender Equality*. UNICEF.
- Van Esterik, P. (1985): *Determinants of Young Child Feeding and Their Implications for Nutritional Surveillance*. Cornell University Press.
- Vellenga, Dorothy (1985): Women, Households and Food Commodity Chains in Southern Ghana: Contradictions between the Search for Profit and the Struggle for Survival. In: *Review*, Vol. 8, No. 3: 293–318.
- Wadley, Susan (1993): Family Composition Strategies in Rural North India. In: *Social Science and Medicine*, Vol. 37, No. 11: 1367–176.
- Wallerstein, Immanuel (1976): From Feudalism to Capitalism: Transition or Transitions? In: *Social Forces*, Vol. 55, No. 2: 273–283.
- Wallerstein, Immanuel (1983): *Historical Capitalism*. Verso.
- Wallerstein, Immanuel (1995) The Modern World-System and Evolution. In: *Journal of World-Systems Research*, Vol. 1, No. 19: 628–638.
- Wallerstein, Immanuel – Martin, William G. (1979): Peripheralization of Southern Africa II: Changes in Household Structure and Labor-Force Formation. In: *Review*, Vol. 3, No. 2: 193–207.
- Wallerstein, Immanuel – Martin, William G. – Dickinson, T. (1982): Household structures and Production Processes: Preliminary Theses and Findings. In: *Review*, Vol. 5, No. 3: 437–458.
- Ward, Kathryn (1985): The Social Consequences of the World Economic System: The Economic Status of Women and Fertility. In: *Review*, Vol. 8, No. 4: 561–594.

- Ward, Kathryn (szerk.) (1990): *Women Workers and Global Restructuring*. Cornell University Press.
- Waring, Marilyn (1988): *If Women Counted: A New Feminist Economics*. Harper and Row.
- Warren, Karen J. (1997): *Ecofeminism: Women, Culture, Nature*. Indiana University Press.
- Werlhof, Claudia von (1980): Notes on the Relation between Sexuality and Economy. In: *Review*, Vol. 4, No. 1: 32–42.
- Werlhof, Claudia von (1983): Production Relations without Wage Labor and Labor Division by Sex. In: *Review*, Vol. 7, No. 2: 315–359.
- Werlhof, Claudia von (1985): *Why Peasants and Housewives Do Not Disappear in the Capitalist World-System*. Working Paper No. 68, Sociology Department, University of Bielefeld, Germany.
- Werlhof, Claudia von (2007): No Critique of Capitalism without a Critique of Patriarchy! Why the Left Is No Alternative. In: *Capitalism Nature Socialism*, Vol. 18, No. 1: 13–27.
- White, Caroline (1993): 'Close to Home' in Johannesburg: Gender Oppression in Township Households. In: *Women's Studies International Forum*, Vol. 16, No. 2: 149–163.
- Wilk, Richard (1987): *The Household Economy: Reconsidering the Domestic Mode of Production*. Westview Press.
- Wolf, Diane (1992): *Factory Daughters: Gender, Household Dynamics and Rural Industrialization*. University of California Press.
- World Bank (2001): *Engendering Development*. Oxford University Press.
- Young, Gay – Alderman, Heather (1997): The Organization of Labor Resources in Juarez Families. In: *International Journal of Sociology and Social Policy*, Vol. 17, No. 11/12: 97–115.
- Young, Kate – Wolkowitz, Carol – McCullagh, Roslyn (szerk.) (1981): *Of Marriage and the Market: Women's Subordination in International Perspective*. CSE Books.